

Economisch-Statistische Berichten

UITGAVE VAN DE STICHTING HET NEDERLANDS ECONOMISCH INSTITUUT

15 JULI 1970

55e JAARGANG

No. 2755

Moeilijke inkomenspolitiek (III)*

Volgens Drs. B. de Vries (*Maandschrift Economie*, mei en juni jl.) is voor het doen van politieke uitspraken over de al dan niet aanvaardbaarheid van de inkomensverdeling inzicht in de verdeling over gezinnen belangrijker dan die in de verdeling over produktiefactoren; hij wijst in dit verband op de gebrekkigheid van begrippen als werknemers-aandeel en arbeidsinkomensquote als maatstaf.

Hebben de problemen van inkomenspolitiek betrekking op verschillen tussen de sociale groepen? Nee, zegt De Vries; volgens hem blijkt uit CBS-cijfers „dat in alle sociale groepen met uitzondering van de directeuren van N.V.'s verreweg de meeste inkomensstrekkers slechts een bescheiden inkomen hebben”. Het beleid zal zich daarom niet zozeer moeten richten op overheveling van de ene sociale groep naar de andere, maar op afremming van de hoge en op verhoging van de lage inkomens *in alle groepen*. Mogelijkheden voor een inkomenspolitiek stipt De Vries aan in het tweede gedeelte van zijn artikel, echter niet zonder eerst duidelijk te hebben gewezen op de onvermijdelijkheid van waardeoordelen in beleidsgeoriënteerde beschouwingen. De Vries is duidelijk niet erg gelukkig met het na de oorlog gevoerde inkomensbeleid. Dat is:

„er niet in geslaagd veel verbetering in de inkomensverdeling tot stand te brengen. Dat komt waarschijnlijk grotendeels door een verkeerde keuze van de gehanteerde instrumenten. Vakcentrales die alleen streven naar zo groot mogelijke nominale loonsverhogingen houden te weinig rekening met macro-economische kringloopsamenhangen. Een systeem van progressieve directe belastingen werkt averechts als het gaat fungeren als een krachtig argument om een systeem van procentuele loonsverhogingen in stand te houden. Het prijsbeleid heeft zich te weinig bemoeid met de tarieven van de beoefenaren van vrije beroepen enz. Voor een werkelijk effectief verdelingsbeleid is het naar onze mening nodig, dat de overheid zich bereid verklaart zich meer direct met de inkomensverhoudingen in elke sociale groep te bemoeien. Daarnaast zal het beleid gericht moeten zijn op bestrijding van enige algemeen werkende oorzaken van inkomensongelijkheid.”

Wat de algemene ongelijkheidsorzaken betreft, deze verdeelt De Vries in twee categorieën: a. vererving; b. opleiding, relaties en bekwaamheid. Over de eerste zegt hij dat de ongelijkheid aan de start minder is geworden; „pas halverwege de wedstrijd gaat de vermogensongelijkheid een rol spelen, maar dan liggen de posities meestal

reeds vast”. Veel valt er te zeggen voor het zwaarder belasten van inkomen uit vermogen dan dat uit arbeid, ware het niet dat door de geldontwaarding het eerste echter reeds zwaar belast wordt, althans waar het gaat om beleggingen in de nominale sfeer. Het is daarom dat De Vries voorstelt om een deel van de rente op beleggingen in de nominale sfeer („bijvoorbeeld de eerste 3%”) helemaal vrij te stellen en de rest plus de opbrengsten uit beleggingen in de reële sfeer volgens een speciaal sterk progressief tarief te belasten.

Over de tweede categorie merkt De Vries o.a. (én zeer terecht) op: „Het eerste en belangrijkste doel van gelijke opleidingskansen is echter niet verrijking van de inkomensverschillen maar een voortgaande fundamentele democratisering van de samenleving. Vermindering van de inkomensongelijkheid kan daarvan hoogstens een neveneffect zijn indien het ruimere aanbod van hoog gekwalificeerde arbeid nivellerend op de salarisverschillen werkt.”

In dat deel van zijn artikel dat zich bezighoudt met de directe bemoeienis van de overheid met de inkomens in de sociale groepen, besteedt de auteur vooral aandacht aan de tussen verschillende categorieën van werknemers bestaande verticale beloningsverschillen. Als deze verminderd worden komt een stuk ruimte vrij voor het optrekken van de inkomens der laagste groepen, aldus nog steeds De Vries. Daartoe stelt hij voor een maximum-salarisregeling, waarvan alleen bij CAO naar boven mag worden afgeweken. Een dergelijke ingreep zou geleidelijk aan kunnen worden gerealiseerd door een gemengd systeem van loonsverhogingen; deels in centen, deels in procenten. Procenten om gelijke tred te kunnen houden met de stijging van de kosten van levensonderhoud; centen voor de „normale” verhoging. Wie aan het maximum zit krijgt alleen de procenten, zodat aantasting van de levensstandaard wordt voorkomen.

Het artikel van De Vries bevat vele praktische-beleids-suggesties, origineel en onverwacht, alle geschraagd door een behoorlijke theoretische fundering. Warm aanbevolen aan iedereen die op enigerlei wijze met inkomensbeleid van doen heeft. En wie is dat niet?

dR

* (I) en (II) in *ESB* van 1 en 8 juli jl., blz. 633 resp. blz. 653.

Inhoud

Moeilijke inkomenspolitiek (III)	673
Korthheidshalve	674
Drs. J. P. Pronk: Wereldvoedselcongres	675
Prof. Dr. J. Wemelsfelder: Democratisering van het bedrijf en de economie	676
Drs. R. Rijneveld: Snijbloemeteelt als groeifonds?..	681
Technologie	686
Magazien	688
Maatschappijspiegel	690
Boekennieuws	691

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit*

Redacteur-secretaris: P. A. de Ruiter

*Adjunct redacteur-secretaris:
J. van der Burg*

Economisch-Statistische Berichten

Uitgave van de Stichting Het Nederlands
Economisch Instituut

*Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016;
kopij voor de redactie:
postbus 4224. Telefoon:
(010) 14 55 11, toestel 3701. Bij
adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 44,72 per jaar,
studenten f. 31,20, franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).
Prijs van dit nummer: f. 1,50. Abonnementen
kunnen ingaan op elke gewenste datum,
maar slechts worden beëindigd per
ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: giro 8408; Bank Mees & Hope
NV, Rotterdam; Banque de Commerce,
Koninklijk plein 6, Brussel,
postcheque-rekening 260.34.

Advertenties: N.V. Kon. Ned. Boekdrukkerij
H.A.M. Roelants, Lange Haven 141,
Schiedam, tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Korthheidshalve

Omdat de redacteur-secretaris, alsmede het aanzienlijkste gedeelte van de commissie van redactie, met vakantie is, wordt van mij verwacht voor één maal enkele korte commentaren op het sociaal-economisch gebeuren te leveren. Nu vormt dit gebeuren voor elke commentator zo'n machtige brok, dat hij slechts een luttel onderdeel daarvan op zijn tong kan nemen; van verteren is natuurlijk geen sprake. Dit geeft hem echter wel een grote mate van keuzevrijheid bij het selecteren van het stukje feitelijkheid waaraan hij zijn commentaar verbindt. Misschien mag ik wel zeggen in de keuze van de kapstok waaraan hij zijn ad libitum geventileerde meningen ophangt. Ieder mens bereikt evenwel in zijn leven af en toe een moment waarop hij alles wat hij meent te zeggen te hebben wel zo ongeveer heeft gedebiteerd; dat is precies de situatie waarin uw commentator-tegen-wil-en-dank zich thans bevindt. Hem rest dan ook weinig anders dan dezelfde plaat maar wéér op te zetten; een aanleiding is snel gevonden.

Een flinke brok van mijn repertoire zou ik bijv. opnieuw kunnen afdraaien naar aanleiding van het dezer dagen gepubliceerde ontwerp-verkiezingsprogramma *Liberalen op nieuwe wegen* van de VVD. Zo zou ik in de eerste plaats weer eens kunnen uiteenzetten dat van geen enkele partij — en dus ook niet van de VVD — verwacht mag worden haar kiezers in eerlijke cijfers voor te rekenen welke materiële offers in ons dichtbevolkte land de verdediging van het leefmilieu verderde aantasting haars inziens zal moeten kosten, tenzij zij daartoe door een buiten de partijen staande commissie van deskundigen die de opstelling der verschillende partijen beoordeelt, wordt genoodzaakt¹. Voorts zou ik nogmaals kunnen betogen dat — omdat we er niet onderuit kunnen dat hier ook voor de overheid een belangrijke taak ligt — het streven overheidsuitgaven en belastingpeil terug te dringen door de geschiedenis vernietigend zal worden beoordeeld². Maar neen, dat laatste is reeds gebeurd; in het bovengenoemde ontwerp-programma lezen we: „In het licht van de enorme taken die in ons dichtbevolkte land op de overheid rusten is het duidelijk dat een reële verlaging van de belastingdruk of compensatie van de drukverzwaring die het gevolg is van de reële loon- en inkomensstijgingen, een lagere prioriteit moeten krijgen dan de uitgaven die de overheid ten behoeve van de gemeenschap moet doen”. Dat klinkt inderdaad wel anders dan de nog enkele jaren geleden van die zijde aangeheven laaizet: „Laat u niet arm praten in de welvaartsstaat”. Tenslotte zou ik andermaal kunnen pogen uiteen te zetten hoezeer het feit, dat de VVD pas nú kan zeggen wat reeds vele jaren geleden te voorzien was, illustreert dat het in politicus voortdurend achter de feiten aanlopen, dit nooit eens voorkómen in plaats van (trachten te) genezen, alleen vermeden kan worden door de partijpolitieke voorlichting in handen te geven van een instantie, die onafhankelijk is van de kiezersgunst³.

Toch zal ik dit alles niet doen. In de eerste plaats heb ik daarvoor niet genoeg van de wereldverbeteraar. Ik geloof ook veel minder dan hij, wiens taak ik hier op zo'n inadequate wijze waarneem, in de mogelijkheid tot verbetering van die wereld. De wal zal het schip moeten keren en dat betekent dat het voorlopig nog heel wat erger zal worden met ons leefklimaat — evenals met onze democratie. En ten tweede zou ik — misverstand is een welig onkruid — de indruk kunnen wekken me in het bijzonder tegen de VVD te keren, ja zelfs het risico lopen — geheel ten onrechte — door de socialistische pers geanneeerd te worden. Daarom schrijf ik liever dan mijn eigen oude teksten een aforisme van de dichter Greshoff voor de lezers over (zij behoeven het er niet mee eens te zijn; ik geloof zelfs dat de auteur dat niet eens prettig zou vinden): „De maatschappij wordt gevórm uit de drossem die achterblijft als de onomkoopbare enkelingen er zich aan onttrokken hebben”. **R.I.**

¹ „Rationalisering van de politieke voorlichting” in „ESB” van 1 april 1964 en „De kiezersbond van Prof. Wemelsfelder” in „ESB” van 21 augustus 1963.

² „Versnelde economische groei en zijn consequenties” in „ESB” van 11 augustus 1965 en „Rationalisering van de politieke voorlichting” in „ESB” van 1 april 1964.

³ „Kiespijn” in „ESB” van 13 april en 4 mei 1966 en „Rationalisering van de politieke voorlichting” in „ESB” van 1 april 1964.

Wereldvoedsel- congres

Over de vraag of het Tweede Wereldvoedselcongres, dat in juni jl. in Den Haag werd gehouden, geslaagd mag heten, zijn de meningen verdeeld. De heer Boerma, Directeur-Generaal van de FAO die het congres organiseerde, bleek zeer tevreden. Veel van de jongeren die in groten getale op uitnodiging aan het congres hadden deelgenomen toonden zich echter teleurgesteld.

Mijns inziens onderschatten de jongeren de resultaten van het congres en daarmee tevens het effect van hun eigen inbreng. Wellicht waren de verwachtingen te hoog gespannen. Aangezien echter alleen personen à titre, personnel waren uitgenodigd kon het congres zelf geen effectieve besluiten nemen, doch alleen aanbevelingen formuleren met een tweeledig doel: mobilisering van de publieke opinie en pressie-uitoefening op beleidsbepalende en uitvoerende instanties. Daarom dient men een dergelijk congres niet als een geïsoleerde gebeurtenis te beschouwen, maar als een factor in het gehele proces van menings- en besluitvorming dat reeds plaatsvindt. Of het congres is geslaagd dan wel mislukt, hangt er dan van af of het op de juiste wijze op dit proces heeft weten aan te haken teneinde het te kunnen versnellen of ombuigen.

Het eerste Wereldvoedselcongres (Washington, 1963) heeft die functie inderdaad weten te vervullen. In die tijd was langzamerhand meer aandacht ontstaan voor het wereldvoedselvraagstuk. De indringende presentatie ervan in het kader van de „Freedom from Hunger Campaign” en tijdens het genoemde congres heeft er zeker toe bijgedragen dat de aanpak van het vraagstuk is versneld.

De situatie is nu anders dan in 1963. Binnen de agrarische sector voltrekt zich een technische, zgn. groene revolutie, die de oplossing van het wereldvoedselprobleem dichterbij brengt. Deze oplossing zal echter alleen dan werkelijkheid kunnen worden wanneer de verdeling van de nu grotere productie- en consumptiemogelijkheden gelijkmatiger wordt. Een en ander vereist een sociaal-politieke herstructurering. Vandaar de stelling dat de vraag nu niet meer is of honger en gebrek overwonnen kunnen worden, maar of zij overwonnen zullen worden.

Dit besef neemt de laatste jaren geleidelijk toe. Dat houdt in dat de betekenis van het Wereldvoedselcongres afgemeten kan worden aan de mate waarin het enerzijds dit proces van meningsvorming weet te versnellen, en anderzijds de besluitvorming in deze richting weet om te buigen. Mijns inziens is het congres daarin geslaagd. Of de menings- en besluitvorming werkelijk het effect van dit congres ondergaan kan nu nog niet beoordeeld worden. Waar het om gaat is echter dat het congres juist datgene heeft weten te formuleren dat nu relevant is. Dat is dan het volgende:

Ten eerste: meer dan ooit is benadrukt dat het wereldvoedselvraagstuk geen louter agrarisch-technisch vraagstuk is, doch een onderdeel van het ontwikkelingsprobleem. In dit verband werd door het congres bijzondere nadruk gelegd op de sociaal-politieke herstructurering als noodzakelijk complement van een groene revolutie, alsmede op de zo gewenste intensivering van de bevolkingspolitiek en de werkgelegenheidspolitiek, en op de internationale handelspolitiek.

Ten tweede: het congres heeft niet gearzeld hooggestelde doeleinden voor de internationale ontwikkelingssamenwerking te formuleren. Dit kwam vooral tot uiting in de discussies over het „FAO Provisional Indicative World Plan for Agricultural Development”, en in de resoluties over de internationale handelspolitiek. Beide hielden een sterk pleidooi in voor een betere internationale arbeidsverdeling en gaven steun aan de ambitieuzere plannen voor het Tweede Ontwikkelingsdecennium.

Ten derde: meer dan ooit het geval was in het kader van een VN-organisatie zijn de diverse problemen besproken als politieke vraagstukken.

Dat kwam niet alleen tot uiting in de discussie over de groene revolutie, maar ook in die over de rol van het particuliere bedrijfsleven. Bovendien werd de relatie tussen het ontwikkelingsvraagstuk en de buitenlandse politiek der rijke landen telkenmalé expliciet geformuleerd.

Ten vierde: er is niet alleen geanalyseerd, er zijn ook niet alleen doeleinden geformuleerd, maar er is tevens diep ingegaan op de implementatie van het beleid. Daarbij is erkend dat „development education” en mentaliteitsverandering een integraal bestanddeel vormen van ontwikkelingssamenwerking en dat dit tot uiting dient te komen in programma's en budgets van de betrokken instellingen.

Ten slotte: tijdens het congres is meermalen gepleit voor contacten tussen de FAO enerzijds en „basic groups” (actiegroepen, bevrijdingsbewegingen, oppositionele groeperingen) anderzijds. Momenteel zijn de bevoegdheden van de instellingen der Verenigde Naties enkel en alleen een afgeleide van de functies en de macht der nationale regeringen. Het Tweede Voedselcongres kan een stap betekenen in de richting van een heroriëntatie hierop.

In de meningsvorming zullen deze uitkomsten van het congres niet onopgemerkt blijven. Of ook de besluitvorming zal worden beïnvloed zal echter in belangrijke mate afhangen van de FAO zelf. De uitkomsten van het congres zullen als richtlijn moeten fungeren voor de vaststelling van het kader voor de opvolger van het IWP: de „Perspective Study of World Agricultural Development”. Bovendien lijkt een herbezinning geboden op de onlangs door de FAO gelanceerde „five areas of concentration” (1: uitbreiding van het gebruik van graan-gewassen met hoge opbrengst, 2: opheffing van het eiwittekort, 3: strijd tegen verspilling en verlies aan voedsel, 4: mobilisering van menselijke werkkraft voor de ontwikkeling van het platteland, 5: verkrijgen en sparen van vreemde valuta's). De laatste twee punten vormen inderdaad een stap vooruit vergeleken met vroegere louter agrarisch-technische prioriteiten. Zij zullen nu echter zeker moeten worden aangevuld met 6: sociaal-politieke herstructurering van de landbouw, en 7: mentaliteitsverandering.

J. P. Pronk

Democratisering van het bedrijf en de economie

Een verwaarloosd object van studie

PROF. DR. J. WEMELSFELDER

Inleiding

De lucht is vol van het woord democratisering. Alle publiciteitsmedia en politieke groeperingen houden zich er mee bezig. Vaak komt men echter niet boven politieke propagandistische kretten uit, waarbij sommigen de neiging hebben om met een blijmoedige naïviteit de ideologie van de democratisering van het bedrijf te propageren. Tot de categorie van de blijmoedig naïeven behoren bijv. schrijvers als Erich Fromm¹ en Mandel². Zij zien in het gedemocratiseerde bedrijf (de arbeidersproductiecoöperatie) een ideaal middel voor de transformatie van onze kapitalistische maatschappij in een socialistische, waarin de arbeid zal zijn „gehumaniseerd” omdat de werknemer „zijn lot in eigen hand heeft genomen”. Niet ontkend kan worden dat dit soort ideologische stellingen sterk spreekt tot de idealistische verbeelding. Vandaar dat de lucht waarschijnlijk bezwangerd is met deze fraseologie. Zij zijn echter even weinigzeggend als de ideologie van het „particulier initiatief en de frisse wind van de vrije concurrentie”, begrippen die aanvankelijk evenzeer tot de verbeelding spraken, doch later sterk werden gerelativeerd.

Meer substantie bieden in dit opzicht de publikaties van empirische sociologen die zich bezighouden met de gevolgen van democratiseringsexperimenten voor arbeidsatisfactie en motivatie³. Hun werk biedt een genuanceerd en boeiend beeld van de onderhavige problematiek.

Verwonderlijk is dat de economen ten aanzien van dit vraagstuk tot nu toe op grote schaal verstek lieten gaan. In de wereldliteratuur in het Westen konden wij slechts twee tijdschriftartikelen van enig niveau opsporen, te weten een baanbrekend artikel van Ward, dat reeds in 1958 verscheen⁴. Later heeft Domar⁵ in een tijdschriftartikel de theorie van Ward — vooral wiskundig — verrijkt.

De stiefmoederlijke behandeling van dit onderwerp hangt waarschijnlijk samen met het feit dat men de aard van het probleem (nog) niet voldoende heeft onderkend. Immers, men zou als volgt kunnen redeneren: indien het gedemocratiseerde bedrijf (waar de factor arbeid — zoals in Joegoslavië — het beheer over de produktiemiddelen heeft) streeft naar een zo groot mogelijke winst en functioneert in een markteconomie, waar door overheidsingrijpen de nodige correcties zijn aangebracht, dan kan het be-

staande instrumentarium van de theoretische economie worden toegepast, omdat prijsvorming, inkomensverdeling e.d. plaatsvinden onder marktomstandigheden die gelijk zijn aan die welke wij thans kennen. De gebruikelijke welvaartstheoretische analyses zouden dan kunnen worden toegepast. Men krijgt de indruk dat ook Tinbergen⁶ deze opvatting is toegedaan en daarmee een essentiële vraag over het hoofd heeft gezien.

In deze bijdrage zullen wij ons baseren op de terwille van de overzichtelijkheid vereenvoudigde beschouwingen van Domar en Ward en deze ten aanzien van enkele punten nader uitwerken. Hierbij zal, teneinde de toegankelijkheid van deze beschouwing zo groot mogelijk te maken, alleen gebruik worden gemaakt van de theorieën zoals deze in — nagenoeg alle — in de economie inleidende studieboeken voorkomen.

Indien men de gebruikelijke hypothesen uit de economische theorie ten aanzien van het producentengedrag als uitgangspunt aanneemt dan is het verschil tussen het kapitalistische bedrijf en het gedemocratiseerde bedrijf hierin gelegen dat men in het eerste geval in de gebruikelijke theorie uitgaat van maximalisering van de totale winst. Ten aanzien van het gedemocratiseerde bedrijf zou men

¹ E. Fromm: „Escape from freedom”, geraadpleegd in de Nederlandse vertaling: „De angst voor vrijheid”. Uitg. Bijleveld 1969 en „The sane society”, geraadpleegd in de Nederlandse vertaling: „De gezonde samenleving”. Uitg. Bijleveld 1969.

² L. Mandel: „Traité d'Economie Marxiste”. Uitg. René Jaillard, Parijs 1962.

³ Een samenvattend overzicht van de vele studies op dit terrein geeft Paul Blumberg: „Industrial Democracy”. Uitg. The Garden City Press: Great Britain.

⁴ B. Ward: The firm in Illyria, in „American Economic Review”, no. 48, 1958.

⁵ E. Domar: The soviet collective farm as a producer cooperative, in „American Economic Review”, vol. 56, 1966.

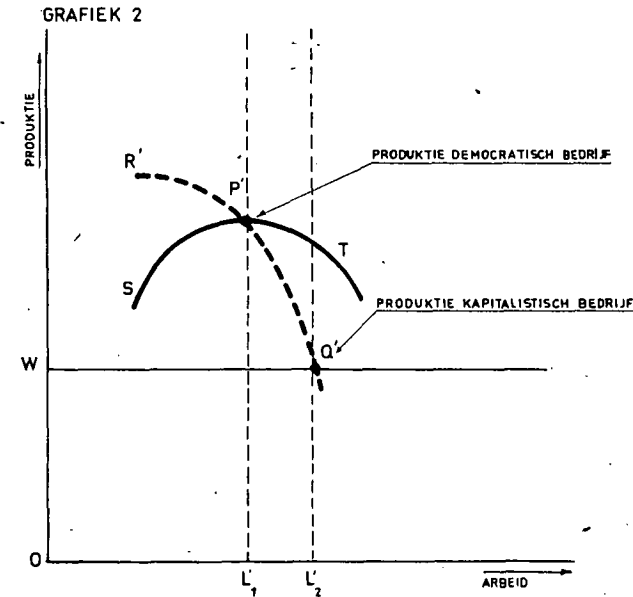
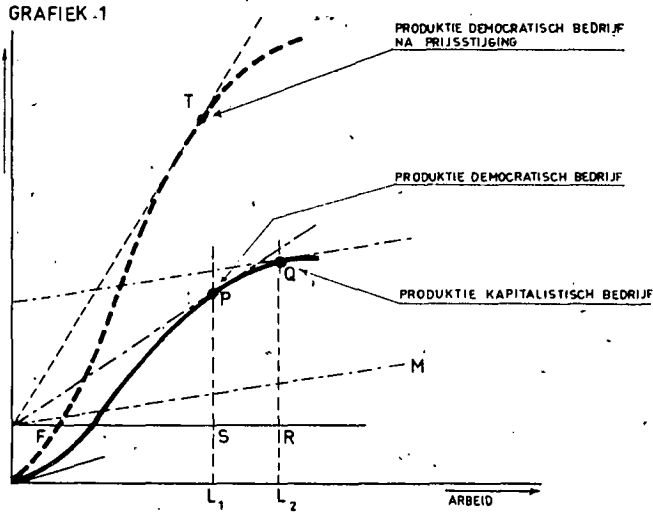
⁶ J. Tinbergen: Does selfmanagement approach the optimum order? in „Yugoslav workers selfmanagement”, D. Reidel Publishing Company, Dordrecht 1970 (ook M. J. Broekmeyer).

deze hypothese dan moeten wijzigen in maximalisering van het inkomen per werknemer. De werknemers hebben er immers economisch geen belang bij om het totale inkomen van de onderneming te vergroten, wanneer dat gaat ten koste van het inkomen per werknemer.

De bedoeling van dit artikel is nu om langs deductieve weg aan te geven wat de consequenties kunnen zijn van een wijziging van de genoemde basishypothese ⁷.

Het gedemocratiseerde bedrijf onder volledige concurrentie

Wanneer wij beginnen met de situatie onder een systeem van volledige mededinging dan kan het verschil tussen een kapitalistisch en een gedemocratiseerd bedrijf het beste worden duidelijk gemaakt met behulp van een in de leerboeken algemeen gebruikte grafische voorstelling (zie grafieken 1 en 2).

In grafiek 1 is weergegeven de samenhang tussen de omvang van de (als homogeen aangenomen) hoeveelheid arbeid (afgezet langs de X-as) en de omvang van de totale productie, uitgedrukt in geld (afgezet langs de Y-as). De lijn KR representeert de constante kosten en de lijn KM de som van constante kosten en totaal uitbetaalde lonen.

Indien men nu het netto-inkomen per werknemer maxi-

maliseert dan vindt men — zoals bekend — de hoeveelheid aangewende arbeid door een voerstraal te trekken vanuit K die raakt aan de curve OPQ. Het raakpunt PS (= netto-inkomen)

is P. In P is immers ————— maximaal.
KS (= hoeveelheid arbeid)

De hoeveelheid aangewende arbeid is OL₁.

Maximaliseert men daarentegen de totale winst dan moet het totale verschil tussen opbrengsten (OPQ) en kosten (KM) zo groot mogelijk zijn. Men vindt de productie, waarbij de winst maximaal is door een lijn evenwijdig aan KM te trekken die OPQ raakt in Q. De hoeveelheid aangewende arbeid is dan OL₂.

In grafiek 2 is dezelfde situatie op een wat andere manier (eveneens normaliter in de leerboeken voorkomend) weergegeven ⁸. In deze grafiek geeft SP'T het verloop weer van de netto-productie (in geld uitgedrukt) per werknemer, en R'P'Q' de curve van de marginale geldproductiviteit. OW geeft de hoogte aan van het loon per arbeider. De totale winst is maximaal waar de curve van de marginale geldproductiviteit de looncurve snijdt (in punt Q'). Het netto-inkomen per arbeider is maximaal waar curve SP'T haar maximum bereikt in punt P'.

Onder de geschetste omstandigheden doen zich de volgende gevolgen voor:

a. In het kapitalistische bedrijf zullen méér arbeidskrachten worden aangetrokken dan in het gedemocratiseerde bedrijf, omdat het in het laatste geval niet aantrekkelijk is om arbeidskrachten aan te trekken die het inkomen per werknemer verlagen, hoewel zij de totale winst kunnen vergroten.

b. Indien in een gedemocratiseerd bedrijf A, bijv. door een gunstiger ligging, een hoger inkomen per werknemer wordt genoten dan in bedrijf B dan zal derhalve geen tendens tot nivellering optreden, indien het aantrekken van arbeidskrachten door A tot daling van het inkomen per arbeider in dat bedrijf zou leiden (ook al zou daardoor het totale inkomen van alle arbeiders stijgen). Wanneer men een Marxist dwars zou willen zitten, dan zou men het zo kunnen formuleren dat de ene groep arbeiders de andere „exploiteert”. Onder kapitalistische omstandigheden werkt maximalisering van de totale winst in dit opzicht uiteraard wél nivellerend.

c. Men kan het bovenstaande ook anders stellen: de productie in een bepaalde bedrijfstak met gedemocratiseerde bedrijven vindt niet met een zo groot mogelijke efficiency plaats. Men kan immers aantonen dat in een bedrijfstak de efficiency maximaal is wanneer o.a. in elk bedrijf in die bedrijfstak de marginale arbeidsproductiviteit gelijk is ⁹.

In een systeem van volledige mededinging en winstmaximalisering is dit — aldus de gebruikelijke theorie —

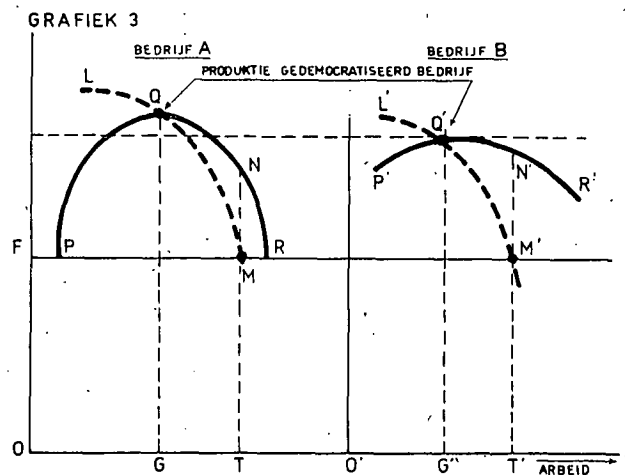
⁷ Alle mogelijke andere vragen, zoals de vraag of democratisering direct de produktiviteit bevordert (grotere motivatie) dan wel afremt (méér bureaucratie), laten wij dus buiten beschouwing.

⁸ In de appendix wordt de wiskundige uitwerking gegeven van de door ons besproken gevallen. Conform de leerboektheorie wordt steeds (impliciet) uitgegaan van afnemende meeropbrengsten.

⁹ Zie o.a. T. Scitovsky: „Welfare and competition”, blz. 151. Uitg. Allen & Unwin 1951.

het geval. In een bedrijfstak bestaande uit gedemocrati-seerde ondernemingen, wordt onder onze hypothese niet aan deze voorwaarde voldaan.

Ook uit grafiek 3 kan men dit opmaken. Deze grafische voorstelling geeft voor twee bedrijven in een bedrijfstak weer: a. de curve van de netto-opbrengst (in geld uitgedrukt) per arbeider (PQR en P'Q'R') en b. de curve van de marginale arbeidsproductiviteit (LQM en L'Q'M'). OF geeft de hoogte van het loon aan. Onder kapitalistische omstandigheden is de marginale geldproductiviteit in A en B gelijk, omdat deze gelijk is aan het loon ($MT = M'T'$). Migratie van arbeiders van het ene bedrijf naar het andere zou de totale produktie doen dalen. Dat is niet het geval in een bedrijfstak met gedemocratiseerde bedrijven. Overheveling van arbeidskrachten van B, waar de marginale geldproductiviteit gelijk is aan $Q'G'$, naar A, waar de marginale geldproductiviteit hoger is, namelijk QG , zou de totale produktie doen toenemen.

d. Voor zover een relatief hoog inkomen in een bepaalde bedrijfstak te wijten is aan een te beperkte produktie in die bedrijfstak, zou het mechanisme van de vrije vestiging op langere termijn voor de nodige correcties kunnen zorgdragen. In een systeem van gedemocratiseerde productie-coöperaties, waar het beheer van de factor arbeid beslissend is voor het beleid, is geen ruimte voor het particuliere bedrijf (dat hiermee principieel in tegenspraak is). De prikkel voor nieuwe vestigingen is dus zwakker dan in een kapitalistisch systeem, temeer daar bestaande bedrijven geen prikkel tot filiaalvorming zullen hebben wanneer het inkomen per arbeider in het moederbedrijf hierdoor kan dalen. Onder kapitalistische omstandigheden is de prikkel voor vestiging van nieuwe bedrijven, resp. voor filiaalvorming groter.

e. Er is nog iets bijzonders aan de hand met het gedemocratiseerde bedrijf dat zich zou gedragen volgens onze hypothese. Prijsstijging leidt in een systeem van winst-maximalisering tot uitbreiding van de produktie. In een systeem van maximalisering van het inkomen per arbeider leidt prijsstijging tot afneming van de produktie. Om dit in te zien kan men letten op curve OFT in grafiek 1. Ten aanzien van deze curve is aangenomen dat zij dezelfde produktieniveaus representeert als curve OPQ. Alleen de prijzen zijn verdubbeld, zodat ook de produktiewaarde is verdubbeld¹⁰. Omdat curve OFT steiler loopt dan curve OPQ zal ook de voerstraal vanuit K die raakt aan OFT steiler lopen: het gedemocratiseerde bedrijf heeft er belang bij om met minder arbeiders minder te produceren¹¹.

In het kapitalistische bedrijf leidt — evenzeer vanwege het steiler verloop van OFT — prijsstijging wél tot produktievergroting; het raakpunt met OFT van de evenwijdig aan de loonkostenlijn getrokken lijn komt immers nu verder weg te liggen.

Enkele nuances

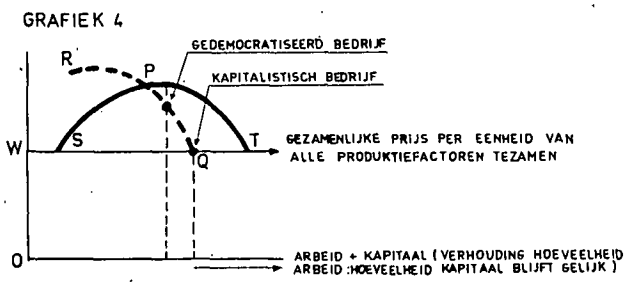
In de economie zijn conclusies — zelfs al zijn ze deductief — zelden zwart-wit. Wij kunnen tegenover de negatieve overwegingen van zoëven een aantal overwegingen van andere aard plaatsen:

a. Allereerst kan men een relativering aanbrengen door erop te wijzen dat in het gegeven voorbeeld alleen de factor arbeid als variabele werd aangenomen, terwijl de factor kapitaal en andere produktiefactoren constant werden verondersteld. Vooral op langere termijn kunnen deze als variabel worden beschouwd, hetgeen ook in de gebruikelijke theorie wordt gedaan.

Ten aanzien van de aanwending van de andere produktiefactoren geldt uiteraard wél dat zolang men door uitbreiding met deze factoren de totale winst vergroot men tegelijkertijd de winst per eenheid arbeid vergroot. Anders gezegd, men zal zoveel van deze factoren aanwenden tot de marginale opbrengst gelijk is aan de prijs van de extra aangewende produktiefactor.

In grafiek 4, die analoog is aan grafiek 2, krijgt men dan het volgende beeld. Langs de X-as worden nu zowel de hoeveelheden kapitaal als arbeid (in gelijkblijvende verhouding) gevarieerd. OW stelt nu een combinatie voor van de constante prijs van de hoeveelheid arbeid en kapitaal.

Omdat men wat betreft de aanwending van de factor kapitaal maximale totale winst (marginale opbrengst is gelijk aan de prijs van het kapitaal) nastreeft en wat betreft de aanwending van de factor arbeid streeft naar maximale winst per arbeider, zal het optimale punt L ergens tussen P en Q inliggen. Hoe belangrijker de factor kapitaal in verhouding tot de factor arbeid, des te sterker zal het optimum van het gedemocratiseerde bedrijf dat van het kapitalistische bedrijf benaderen¹².

¹⁰ Indien wij langs de Y-as produktiehoeveelheden willen aflezen ten einde deze te vergelijken met die welke behoren bij curve OPQ dan moet de bij OFT horende schaal dus worden gehalveerd.

¹¹ Complicaties van de beslissingsprocedure worden buiten beschouwing gelaten.

¹² Wanneer een gelijke procentuele uitbreiding van de hoeveelheden produktiefactoren tot eenzelfde procentuele uitbreiding van de omzet leidt, wat zo vaak in leerboeken wordt aangenomen (homogeen lineaire produktiefunctie), dan zal een (rationeel) gedrag van een kapitalistisch en een gedemocratiseerd bedrijf — althans in theorie — sterk afwijken. In het eerste geval heeft men belang bij expansie (absolute winst neemt toe). In het tweede geval niet (winst per werknemer blijft gelijk).

b. Men kan ook stellen dat naarmate (onder volledige concurrentie) de winst in het kapitalistische bedrijf geringer is, de situatie van het gedemocrateerde bedrijf wordt benaderd. Beide situaties zijn identiek, wanneer de winst in het kapitalistische bedrijf nihil is. Dan zijn immers de gemiddelde opbrengsten per arbeider maximaal. Curve SPT (in grafiek 4) raakt dan aan de lijn WQ, hetgeen overeenkomt met de situatie onder gedemocrateerde omstandigheden.

c. Belangrijker is een derde aspect: het blijkt dat men bij nader inzien de gebruikelijke welvaartstheoretische beschouwingen met véél reserves moet hanteren ten aanzien van het onder deze hypothese werkende gedemocrateerde bedrijf. Tot nu toe hebben wij dat een gegeven productie in een bepaalde bedrijfstak maximaal efficiënt wordt voortgebracht, wanneer de marginale opbrengsten van de verschillende bedrijven gelijk zijn. Bij gedemocrateerde bedrijven is dit niet het geval. Men kan het probleem echter ook anders stellen. In een gedemocrateerd bedrijf produceert men minder dan in een kapitalistisch bedrijf, maar de productie per arbeider is hoger.

Een bepaalde hoeveelheid goederen zal onder die omstandigheden:

1. met méér bedrijven moeten worden voortgebracht dan onder kapitalistische omstandigheden, terwijl
2. deze bedrijven (onder hieronder te noemen omstandigheden) in totaal deze hoeveelheid goederen tegen lagere kosten kunnen voortbrengen dan onder een kapitalistisch beheer het geval zou zijn (dus per eenheid arbeid zal de productie in de hele bedrijfstak dan groter zijn).

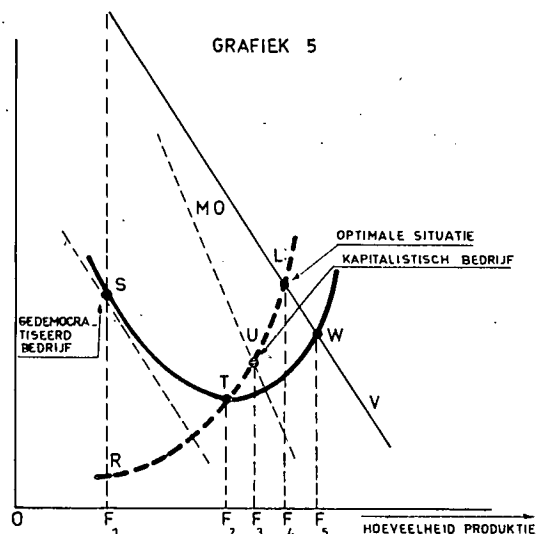
Ook dit kan men weer duidelijk met grafiek 3 illustreren. Onder kapitalistisch beheer zullen de bedrijven A en B een hoeveelheid OT + O'T' arbeidseenheden aanwenden. De gemiddelde productie per arbeider bedraagt dan TN en T'N'. De arbeidsproductiviteit is duidelijk lager dan onder gedemocrateerde omstandigheden. Wil men in een gedemocrateerde situatie eenzelfde hoeveelheid producten voortbrengen, dan zijn bedrijf A en B ontoereikend. Men kan slechts met méér bedrijven (bijv. C en D) eenzelfde hoeveelheid goederen produceren als onder kapitalistische omstandigheden. Wanneer de gemaximaliseerde produktiviteit per arbeider in de „extra” bedrijven C en D niet te ver beneden die van bedrijf B ligt (d.w.z. hoger is dan N'T' in bedrijf B, indien dit kapitalistisch wordt beheerd), dan zal onder deze voorwaarde en onder gedemocrateerde omstandigheden de efficiency van de gehele bedrijfstak groter zijn dan onder kapitalistische omstandigheden het geval is!

Wél blijft dan de stelling gehandhaafd dat in een bedrijfstak met gedemocrateerde bedrijven onder volledige concurrentie géén maximale efficiency wordt bereikt (omdat immers, zoals gesteld, in het algemeen de marginale geldproductiviteit in deze bedrijven niet gelijk is). Een centrale planning waarbinnen men wél deze gelijkheid streven af te dwingen zou dan — althans in theorie — tot een verdere vergroting van de efficiency kunnen leiden. Een en ander brengt duidelijk aan het licht hoe voorzichtig men moet zijn met de geijkte leerboektheorie, die stelt dat een combinatie van winstmaximalisering en vrije concurrentie tot de beste allocatie van productiefactoren leidt. De traditionele beschouwingen die hierover, vaak met welgevallen, ten beste worden gegeven moeten drastisch worden herzien wanneer het gaat om de problematiek van het gedemocrateerde bedrijf. Voor zover mij bekend, wordt aan dit soort

belangrijke vragen in de vele discussies over de optimale aanwending van productiefactoren nooit behoorlijk aandacht geschonken.

Het gedemocrateerde bedrijf onder monopolistische omstandigheden

De zoëven aangebrachte nuances vervliegen weer gedeels in rook indien men het gedemocrateerde bedrijf onder monopolistische omstandigheden beziet. Wij kiezen ter illustratie hiervan de bekende grafiek waarmee men het gedrag van de monopolist illustreert.

In grafiek 5 stelt V een (dalend verlopende) vraagcurve voor. MO is de marginale opbrengstcurve en RTUL de marginale kostencurve. Zoals bekend, is de totale winst maximaal indien marginale kosten (RTUL) gelijk zijn aan marginale opbrengsten (MO). Deze curves snijden elkaar in U, zodat de productie onder kapitalistische omstandigheden gelijk is aan OF₃. Deze situatie is vanuit algemeen economisch gezichtspunt niet optimaal, omdat het „nut” niet wordt gemaximaliseerd. Immers, door méér te produceren tegen extra kosten, blijken méér consumenten te kunnen worden bevredigd, zolang zij bereid zijn voor die meerdere productie een prijs te betalen die de extra kosten te boven gaat. Het optimale punt ligt daar waar de marginale kosten gelijk worden aan de prijs (in punt L)¹³, dus bij een productieomvang gelijk aan OF₄. Voorbij dit punt worden de extra kosten niet meer gedekt door de prijs.

Wanneer in T de gemiddelde totale kosten minimaal zijn (hoeveelheid goederen = OF₂) dan blijkt het gedrag van de „gedemocrateerde” monopolist, beoordeeld vanuit algemeen economische criteria, bijzonder slecht uit te vallen. Het gedemocrateerde bedrijf dat een monopolistische positie inneemt zal restrictiever zijn dan de op zichzelf reeds restrictieve kapitalistische monopolist, omdat men in het laatste geval krachtens ons uitgangspunt zal streven naar een zo groot mogelijke winst per arbeider. Zoals men kan aantonen (zie appendix) komt dat neer op maximalisering van de winst per eenheid produkt. Men kan het punt waar deze winst maximaal is in de grafiek vinden

¹³ Zie F. Hartog: „Toegepaste welvaartseconomie”, blz. 80, Stenfert Kroese 1963.

door een raaklijn aan de gemiddelde totale kostencurve te trekken evenwijdig aan de vraagcurve. Het raakpunt is S. De omvang van de productie is OF_1 .

Getoetst aan criteria van algemene welvaart blijkt de „gedemocrateerde” monopolist negatiever te moeten worden beoordeeld dan de kapitalistische monopolist. Naarmate monopolistische elementen in de prijsvorming toenemen is de schadelijke werking van het gedemocrateerde bedrijf voor de welvaart groter.

Verdere studie

Bovenstaande kanttekeningen vormen slechts een summiere inleiding tot de theorie van het gedemocrateerde bedrijf. Men kan dit thema op vele manieren verder uitspinnen. Wanneer wij bijvoorbeeld denken aan het investeringsgedrag dan zal reeds bij oppervlakkige reflectie duidelijk zijn dat geheel andere variabelen (mobiliteit arbeiders, leeftijd arbeiders, interest bij belegging enz.) dit gedrag bepalen dan onder kapitalistische omstandigheden. Gegeven de toenemende belangstelling voor dit vraagstuk lijkt het gewenst dat ook economen geen verstek laten gaan. Er zijn er al te veel die menen dat hantering van het begrip „democratie” voldoende is om aan te geven dat men niet verder hoeft door te denken, omdat deze vlag iedere lading zou dekken.

J. Wemelsfelder

APPENDIX

Notatie: stel y = omvang productie, x = hoeveelheid arbeid, p = prijs van het produkt, l = loon per eenheid arbeid, R = kosten kapitaal, $y = f(x)$, W = winst, S = winst per eenheid arbeid.

1a. Kapitalistisch bedrijf (volledige mededinging), één variabele produktiefactor.

$$W = py - lx - R.$$

$$\frac{dW}{dy} = p - l = 0. \text{ Dus } p = l \text{ of } p \frac{dy}{dx} =$$

Voor bedrijven 1... n geldt dus:

$$\frac{dy_1}{dx_1} = \frac{dy_2}{dx_2} = \dots = \frac{dy_n}{dx_n} = \frac{l}{p}$$

1b. Gedemocrateerd bedrijf (volledige mededinging), één variabele produktiefactor.

$$S = \frac{py - R}{x}$$

$$\frac{dS}{dx} = \frac{x p \frac{dy}{dx} - py + R}{x^2} = 0. \text{ Dus } p \frac{dy}{dx} = \frac{py - R}{x}$$

Voor bedrijven 1... n geldt dat slechts bij uitzondering is voldaan aan de voorwaarde

$$\frac{dy_1}{dx_1} = \frac{dy_2}{dx_2} = \dots = \frac{dy_n}{dx_n} = \frac{l}{p}$$

2a. Kapitalistisch bedrijf, twee variabele produktiefactoren, volledige mededinging.

$$W = py - lx - R.$$

W = maximaal indien:

$$\frac{\partial W}{\partial x} = p \frac{\partial y}{\partial x} - l = 0. \text{ Dus } p \frac{\partial y}{\partial x} = l.$$

$$\frac{\partial W}{\partial R} = p \frac{\partial y}{\partial R} - 1 = 0. \text{ Dus } p \frac{\partial y}{\partial R} = 1.$$

2b. Gedemocrateerd bedrijf, twee variabele produktiefactoren, volledige mededinging.

$$S = \frac{py - R}{x} \text{ is maximaal, indien}$$

$$\frac{\partial S}{\partial x} = p \frac{\partial y}{\partial x} - \frac{py - R}{x^2} = 0. \text{ Dus } p \frac{\partial y}{\partial x} = \frac{py - R}{x}$$

$$\frac{\partial S}{\partial R} = \frac{\partial y}{\partial R} - \frac{1}{x} = 0 \text{ of } p \frac{\partial y}{\partial R} - 1 = 0. \text{ Dus } p \frac{\partial y}{\partial R} = 1.$$

Voorwaarde voor $\frac{\partial S}{\partial R} = 0$ is dus identiek aan die voor kapitalistisch bedrijf, waar $\frac{\partial W}{\partial R} = 0$ (zie 2a.).

3a. Kapitalistisch bedrijf, één variabele produktiefactor, monopolie.

$$W = py - lx - R.$$

Winst = $py - lx - R$ is maximaal, indien $\frac{dW}{dy} = 0$.

$$\frac{dW}{dy} = p + y \frac{dp}{dy} - l = 0. \text{ Dus } p + y \frac{dp}{dy} = l \frac{dx}{dy}$$

3b. Democratisch bedrijf, één variabele produktiefactor, monopolie.

ad 1) (maximalisering netto-opbrengst per eenheid produkt, Z)

$$Z = \frac{W}{y} = \frac{py - lx - R}{y}$$

$$\frac{dZ}{dy} = \frac{p - \frac{dx}{dy} - \frac{R}{y^2}}{y} = 0.$$

$$\frac{dx}{dy} = p - l - y \frac{dp}{dy} \quad (1)$$

ad 2) (maximalisering netto-opbrengsten per eenheid arbeid)

$$S = \frac{py - lx - R}{x}$$

$$\frac{dS}{dx} = x \left(p \frac{dy}{dx} + y \frac{dp}{dy} \frac{dy}{dx} \right) - py + R = 0$$

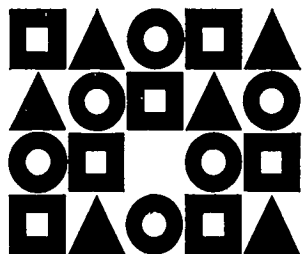
verm. \times met $\frac{dx}{dy}$ (wij weten ook; $py - R = lx$)

$$xp + yx \frac{dp}{dy} = lx \frac{dx}{dy}$$

$$l - y \frac{dp}{dy} = p = \frac{lx + R}{y} \quad (2)$$

Voorwaarde (1) is identiek met voorwaarde (2).

(I.M.)

▲ Snijbloementeel als groeifonds?

De bloemisterij in Nederland heeft na 1955 een snelle expansie vertoond met een vrijwel aanhoudend gunstige rentabiliteit. De produktiewaarde tegen telersprijs is gestegen van f. 80 mln. in 1955 tot f. 360 mln. in 1968. Uit dien hoofde is de bloemisterij wel eens gekarakteriseerd als het groeifonds van de Nederlandse tuinbouw. Periodieke analyse is noodzakelijk om vast te stellen of een bedrijfstak, c.q. bedrijf zijn kwaliteiten als groeifonds handhaaft. Een beoordeling naar dit gezichtspunt vereist een gedetailleerd inzicht in de factoren, die de concurrentiepositie beïnvloeden, zoals o.m. de ontwikkeling van de vraagtoeneming en van de aard, omvang en kwaliteit van de bloemenproduktie in andere landen. Hoewel genoemde gegevens bepaald niet ruimschoots voorhanden zijn, wordt toch een poging tot een kritische toekomstverkenning van de snijbloementeel — exclusief potplanten derhalve — ondernomen. Gezien de gevarieerde structuur van de snijbloementeel naar geteelde gewassen en naar bedrijfsomvang, is het niet te vermijden dat de positie van de individuele bedrijven en de afzonderlijke gewassen niet volledig uit de verf komt.

Ontwikkeling in het verleden

De areaalcijfers geven naast de gegevens voor de produktiewaarde een indicatie over de expansie in de bloemisterij (tabel 1). Sinds 1955 is het areaal glas ongeveer verviervoudigd, waarbij zich sinds 1965 een duidelijke versnelling in het tempo heeft voorgedaan. De belangrijkste oorzaken hiervan zijn de gunstige rentabiliteit in de snijbloementeel, de (geleidelijke) opheffing van het stelsel van teeltvergunningen per 1 januari 1967 en de overschakeling van de weinig rendabele groenteteelt onder glas op bloementeel. Door het stelsel van teeltvergunningen — in feite nog afkomstig uit de crisiswetgeving in de jaren dertig — trachtte men een ongebreidelde produktieuitbreiding te voorkomen. De achtergrond van dit beleid was, dat men de produktie in de snijbloementeel wilde beheersen in een periode, dat het internationale handelsverkeer van semi-luxe produkten als snijbloemen werd belemmerd door vele importbeperkende bepalingen. Door de totstandkoming van de EEG zijn vele intercommunautaire handelsbelemmeringen uit de weg geruimd — de laatste beperkingen zijn per 1 juli 1968 verdwenen — terwijl de economische groei binnen de Gemeenschap de intra-handel in sierteeltoprodukten een krachtige stimulans heeft gegeven. Onder deze omstandig-

heden had handhaving van een teeltvergunningenbeleid met een jaarlijks beperkte uitbreiding weinig zin, te meer daar in andere EEG-landen de produktie wel vrij kon worden uitgebreid.

Tabel 1. Ontwikkeling van het areaal bloemisterij in ha.

	1955	1960	1965	1968	1969
Standaard glas:					
rozen	60	88	195	338	382
anjers	96	120	195	273	250
overige gewassen	140	180	356	606	706
potplanten	50	60	92	173	188
Sub-totaal	346	448	838	1.390	1.526
Plat glas	41	50	62	a)	a)
Totaal glas	387	498	900	1.390	1.526
Open grond	951	980	1.031	1.010	949

a) Opgenomen bij standaard glas.

Bron: CBS.

De kasroos is met een verzesvoudiging van het areaal een duidelijke groeier en is de anjer ruimschoots voorbij gestreefd. De expansie van de potplantenteelt verloopt duidelijk langzamer dan van de snijbloementeel. Het exportaandeel is bij potplanten ook veel lager dan bij snijbloemen, waarvan naar schatting tenminste 50 tot 60% wordt geëxporteerd; voor de duurdere gewassen en betere kwaliteiten ligt dit cijfer belangrijk hoger.

Het aantal snijbloemenbedrijven dat op de bloemisterij is gespecialiseerd, bedroeg in 1968 ongeveer 1.600 met bijna 70% van het bloemisterij-areaal.

Variatie in de produktie

Met uitzondering van de boomkwekerij is er geen tak van tuinbouw in Nederland, waarin een zo gevarieerd pakket wordt voortgebracht. Per produkt worden bovendien nog vele, naar kleur en vorm verschillende variëteiten geteeld. Het in tabel 2 opgenomen overzicht van de belangrijkste aan de veiling aangevoerde produkten vormt slechts een flauwe afspiegeling van deze geschakeerdheid.

* De heer Rijnveld is verbonden aan het Landbouw-Economisch Instituut als hoofd van de Afd. Tuinbouw.

Tabel 2. Veilingomzetten van snijbloemen in 1969

	× f. 1.000	in % tot. aanvoer	indexcijfers 1955 = 100
Rozen	95.581	30,0	1.143
Chrysanten	46.188	14,6	313
Anjers	41.679	13,0	368
Gesneden tulpen	34.016	10,7	538
Freesia's	24.093	7,6	732
Irissen	12.126	3,8	3.093
Narcissen	9.290	2,9	668
Snijgroen	5.335	1,7	469
Seringen	4.053	1,3	184
Gerbera's	2.892	0,9	1.819
Snij-anthuriums	2.119	0,7	1.461
Ov. snijbloemen	40.552	12,8	468
Totaal	317.924	100	653

Bron: Jaarverslagen Produktschap voor Siergewassen.

Bij een verzesvoudiging van de veilingaanvoer in de afgelopen 15 jaar blijken er duidelijke groeiprodukten te zijn, met name de roos, die veruit het belangrijkste produkt vormt en op ruime afstand wordt gevolgd door de chrysanten, anjers, tulpen en freesia's. Van de „kleinere” produkten vertonen de geforceerde irissen, gerbera's en snij-anthuriums een sterke groei.

De geschakeerdheid van het Nederlandse snijbloemenpakket blijkt nog eens uit de groep „overige snijbloemen”, waarin alle produkten zijn opgenomen met een omzet van minder dan f. 1 mln. Deze groep omvat tenminste 50-80, produkten. De Nederlandse snijbloementeel is derhalve in staat de consument in binnen- en buitenland een zeer ruim gesorteerd bloemenpakket aan te bieden. De variatie in omvang en samenstelling van dit pakket is nog steeds in zekere mate seizoengebonden, met als voorbeelden de bolbloemen in winter en voorjaar en de bloemen van de open grond in het zomerhalfjaar. Van steeds meer produkten blijkt echter een jaarrondteelt mogelijk te zijn, met name van de hoofdprodukten. De conclusie moet dan ook zijn, dat niet alleen een gevarieerde, maar ook een geregelde marktvoorziening mogelijk is.

Regionale spreiding van de bloementeel

Van het totale areaal van 1.526 ha in 1969 ligt 77% in drie grote glasgebieden in West-Nederland, nl. in Aalsmeer e.o., het Zuidhollands Glasdistrict en in Rijnsburg e.o. Op de veilingen die zijn gelegen in de drie genoemde concentratiegebieden werd in 1969 ongeveer 83% van de landelijke veilingaanvoer aan snijbloemen omgezet. In verband met de betere prijsvorming op deze exportveilingen worden er ook produkten uit andere delen van Nederland aangevoerd.

Een geconcentreerde vestiging biedt uit het oogpunt van de vestigingsplaatsfactoren — toeleverende bedrijven, voorlichting, onderwijs, overdracht vakmanschap, nabijheid veilingen e.d. — bepaald voordelen. Negatieve factoren, waardoor vestiging in niet te ver verwijderde gebieden aantrekkelijk kan worden, zijn hoge lonen, gebrek aan arbeidskrachten, onvoldoende uitbreidingsmogelijkheden, kwalitatief slecht water e.d.

Opvallend is de sterke groei van de bloemisterij in het Zuidhollands Glasdistrict. De oorzaak hiervan was de onbevredigende rentabiliteit in de glasgroenteteelt na 1963. Afgezien van de geschiktheid van het kastype, het aanwezige vakmanschap en de beschikbare financiële middelen op de individuele bedrijven is in dit gebied met bijna 3.400 ha. glasgroenteteelt in beginsel nog een belangrijke expansie van de snijbloementeel mogelijk. In hoeverre hiertoe wordt

overgegaan wordt onder meer bepaald door het verschil in rentabiliteit tussen de groente- en bloementeel onder glas.

Rentabiliteit van de bloemisterij

De hoge rentabiliteitscijfers in de eerste helft van de jaren zestig maken duidelijk, dat uitbreiding van het snijbloemenareaal een lucratieve activiteit was (tabel 3).

Tabel 3. Rentabiliteit bloemisterij in centrum Aalsmeer e.o.

Bedrijfstype	1960	1965 a)	1967	1968	1969 a)
Overwegend snijbl. bedr.					
Netto-overschot per					
f. 100 kosten (gew.)	37	29	15	13	3
f. 100 geïn. verm.	14	11	7	6	2
Ondernemersinkomen b)					
(× f. 1.000)	18,7	26,4	24,7	25,0	20,7
Potplantenbedrijven					
Netto-overschot per					
f. 100 kosten	24	10	12	8	5
f. 100 geïn. verm.	13	5	9	6	4
Ondernemersinkomen b)					
(× f. 1.000)	13,6	16,5	21,8	21,8	19,5

a) Nieuwe steekproef.

b) Per ondernemer.

Bron: LEI.

Opvallend in de snijbloementeel is de sterke verkrapping van de winstmarges in de tweede helft van de jaren zestig, in hoofdzaak veroorzaakt door de sterke stijging van de kosten, voor sommige produkten ook door een daling van de prijzen. Voor de potplantenteelt geldt op wat lager niveau hetzelfde.

Deze gemiddelde cijfers versluieren de grote spreiding in de bedrijfsuitkomsten tussen de bedrijven onderling, een spreidingsbeeld dat vrijwel in alle takken van tuinbouw wordt aangetroffen. Van de 25% snijbloemenbedrijven met de hoogste bedrijfsuitkomsten in 1968 bedroeg het gewogen netto-overschot f. 31 per f. 100 kosten; voor het laagste kwartiel werd een negatief resultaat geboekt van f. 22 per f. 100 kosten. Naarmate de bedrijven in omvang groter worden, neemt ook de rentabiliteit toe. De samenhang is vermoedelijk slechts ten dele aan de bedrijfsomvang zelf toe te schrijven. Grotere bedrijven gaan ook samen met een hoger niveau van vakmanschap en ondernemerschap, een meer moderne bedrijfstoerusting (kassen, verwarmingsinstallaties), meer geëigende teelttechnieken, een moderner sortiment e.d.

Productie en afzet van snijbloemen in West-Europa

Snijbloemen in West-Europa geproduceerd, worden tot dit moment ook vrijwel geheel in West-Europese landen aan de markt gebracht. Een meer mondiale spreiding van productie- en consumptiegebieden lijkt bij goedkoper luchttransport in de toekomst stellig een realiteit.

In West-Europa is West-Duitsland de belangrijkste producent van bloemisterij-produkten (snijbloemen en potplanten); dit land produceert meer dan Italië en Frankrijk tezamen (tabel 4). Opvallend is, dat slechts een bescheiden deel van de totale productie in het internationale handelsverkeer wordt gebracht. Van het intra-verkeer in snijbloemen binnen de EEG neemt Nederland echter 64% voor zijn rekening, gevolgd door Italië met 31%. In Nederland is sinds 1960 de bloemisterij-productie het snelst gegroeid, waarbij een toenemend aandeel van de intra-handel in

..... ambulante handel in Nederland vervult belangrijke functie

snijbloemen door Nederland werd verzorgd. In 1960 bedroeg deze intra-handel ongeveer f. 84 mln., waarbij Italië nog de belangrijkste leverancier was. In 1968 beliep de intra-handel in snijbloemen circa f. 360 mln. met Nederland als belangrijkste exportland.

Tabel 4. Produktiewaarde bloemisterij en export snijbloemen in 1968

	Produktiewaarde bloemisterij a)		Export snijbloemen	
	in f. mln.	index 1960 = 100	in f. mln.	aandeel in intra-handel EEG (%)
Nederland	390,2	293	222,-	64
Belg./Lux.....	149,9	237	0,4	—
Frankrijk	365,8 c)		18,7	5
Italië	532,2	191	119,-	31
West-Duitsland b)	1.003,6 d)	183 d)	0,1	—
Verenigd Koninkrijk	218,7	114		100
Denemarken	160,6	214	4,1	

- a) Snijbloemen en potplanten.
- b) Incl. bollen.
- c) 1965.
- d) 1967.

Bron: Europese Gartenbaustatistik, AIPH, 1969.

Nederland met een totale export van f. 222 mln. in 1968 zet 81% af in de EEG; West-Duitsland neemt bijna 70% voor zijn rekening met Frankrijk als tweede handelspartner (6,5%). Naar EFTA-landen werd bijna 18% geëxporteerd, met Zwitserland (6,9%) en Zweden (5%) als belangrijkste afzetlanden. De export buiten EEG en EFTA is zeer gering, nl. 1,4%.

Verbruik en distributie

Bij een als geheel sterk toenemend verbruik van snijbloe-

men en potplanten, zijn de onderlinge verschillen tussen de Westeuropese landen aanzienlijk, zoals uit onderstaande cijferopstelling blijkt:

Tabel 5.

	In gld. per hoofd		
Denemarken	54,70	België/Luxemburg	20,00
Noorwegen	37,20	Frankrijk	14,25
West-Duitsland	35,50	Italië	14,10
Nederland	26,60	Ver. Koninkrijk	8,60

Bron: Europäische Gartenbaustatistik, AIPH, 1969.

Bovengenoemde cijfers zijn niet ontleend aan budgetonderzoek, maar zijn berekend uit de nationale produktiewaarde met bijtelling van invoer en onder aftrek van uitvoer, waardoor de betrouwbaarheid minder groot is. Uit deze cijfers zou blijken, dat het verbruik in Denemarken bijna zesmaal zo groot is als in het Verenigd Koninkrijk, welk land het dieptepunt van de „bloemenbeschaving” in West-Europa vormt. De verschillen tussen de landen vinden hun oorzaak in de waardering van het bloemisterijproduct voor huiselijk gebruik en als geschenk, in het aantal verkooppunten per hoofd van de bevolking, alsmede in de aard hiervan (markt- en straathandel, duurdere speciaalzaken) en de duurte van het aangeboden product. Een typische klacht van Engelse bloemenkwekers over de detailzaken is, dat „they are selling art”.

In de meeste landen vertonen de inkomens- en prijselasticiteiten — voor zover bekend — een gunstig beeld. Toeneming van de koopkracht kan in beginsel leiden tot een vergroting van de afzet. In tegenstelling tot produkten uit andere delen van de agrarische sector is de consumptie niet gebonden aan een fysieke verzadigingsgraad, hoogstens aan een psychische verzadiging, welk punt nog niet blijkt

te zijn bereikt. Voorwaarde voor een verdere vraagtoeneming is wel, dat men blijft streven naar een imageverbetering van het produkt door een efficiënte, onpersoonlijke reclame en een vooral in sommige landen meer doelmatige distributie. In dit verband een enkel woord over de verkoop aan de consument.

Van groente en fruit wordt in vrijwel alle Westeuropese landen een steeds toenemend deel afgezet via de zgn. levensmiddelenbedrijven, c.q. supermarkts van warenhuizen; beide vormen worden verder aangeduid als grootwinkelbedrijf. Van Nederlandse tomaten, sla en komkommers wordt in West-Duitsland 70 à 80% via het grootwinkelbedrijf verkocht tegenover ongeveer 20% in Nederland. Voor bloemen is dit percentage aanzienlijk lager; cijfers hierover zijn niet bekend. Alleen in Zwitserland heeft de verkoop van bloemisterij-artikelen door middel van het grootwinkelbedrijf Migros zich sterk ontwikkeld, hetgeen overigens gepaard is gegaan met een toeneming van de omzetten in de gespecialiseerde detailzaken.

Opneming van het bloemisterij-produkt in het totale pakket artikelen van het grootwinkelbedrijf kan door het impulseffect stellig bijdragen tot extra vergroting van de vraag naar bloemisterij-produkten. Ten aanzien van dit punt zijn de meningen niet verdeeld. Uit hoofde van het impulseffect mag stellig worden verwacht, dat verkoop in het grootwinkelbedrijf zal bijdragen tot popularisering van het bloemenverbruik, met name in landen met een minder doelmatige distributie. De ervaringen in Nederland en West-Duitsland met dit nieuwe afzetkanaal leren echter dat deze vorm van verkoop een technische begeleiding nodig heeft, zowel bij de inkoop als bij de bewaring en verkoop. In het grootwinkelbedrijf zal men t.a.v. dit vrij kwetsbare produkt over een zekere mate van vakkennis moeten beschikken, die wel aanwezig is bij de detailzaken en de ambulante handel. In het algemeen komen voor het grootwinkelbedrijf in eerste instantie in aanmerking de beter houdbare, niet te dure en niet te volumineuze produkten, zoals anjers, kleinbloemige rozen, freesia's, chrysanthen, narcissen, tulpen en een reeks kleinere gewassen.

In Nederland hebben de veilingen en de handel gezamenlijk de NV Sierafor opgericht, die de bevoorrading van het grootwinkelbedrijf tot doel heeft, waarbij tevens een technische begeleiding tot in het grootwinkelbedrijf is begrepen.

De positie van de wat grotere detailzaken behoeft bij een toenemend marktaandeel van het grootwinkelbedrijf niet in de knel te raken, zoals de ervaringen in Zwitserland uitwijzen. Wel lijkt het noodzakelijk, dat de detailhandel in verband met de stijgende exploitatiekosten streeft naar vergroting van de omzet en aanpassing van het bedrijfsbeleid.

Toenemende concurrentie

Uit de cijfers van tabel 4 komt zeer duidelijk de snelle produktietoename naar voren, met name in N.W.-Europa. Dit heeft tot heden nog niet geleid tot een prijsdaling, zoals blijkt uit tabel 6. De in Nederland geconstateerde afneming van de rentabiliteit moet in hoofdzaak worden toegeschreven aan het sterk gestegen kostenniveau. De vraag is echter of in de naaste toekomst — bijvoorbeeld tot 1975 — de toeneming van de produktie in de pas blijft met de stijging van de vraag. Er zijn o.i. aanwijzingen, dat voor enkele hoofdprodukten rekening moet worden gehouden met een sterk vergroot aanbod uit zuidelijke landen, terwijl de uitbreiding in N.W.-Europa in dezelfde richting werkt. Door stimulering van de bloemeteelt tracht men

Tabel 6. Gemiddelde veilingprijzen (in gld. per eenheid)

	1963	1965	1967	1969
Roos (100 stuk)	19,79	21,31	17,24	16,65
Anjer (100 stuk)	15,96	14,19	14,24	14,50
Chrysan (grootbl., 100 st.)	23,06	21,39	25,18	26,23
Chrysan (tros, 100 bos) ..	78,98	87,55	93,62	119,96
Freesia (100 bos)	79,61	78,63	95,07	107,99
Gerbera's (100 stuk)	21,91	23,47	19,09	23,84
Iris (100 bos)	110,17	131,93	123,44	124,28
Tulp (100 bos)	92,03	102,91	115,13	128,81

Bron: Jaarverslagen Produktschap voor Siergewassen.

veelal regionale werkgelegenheidsproblemen op te lossen (Zuid-Italië, Spanje) en/of meer spreiding in de economische structuur te bereiken (Israël). Ook in een aantal landen van het Afrikaanse continent (Kenya, Zuid-Afrika) worden pogingen ondernomen om de bloemeteelt van de grond te krijgen, waarbij men niet uitsluitend denkt aan nationale voorziening. De meestal kwalitatief goede produkten uit genoemde landen worden aangevoerd in de aanbodschaarse perioden in N.W.-Europa; de zuidelijke landen profiteren van gunstige klimatologische omstandigheden.

Over de omvang van de toeneming van het aanbod in de naaste toekomst op de Westeuropese markt uit zuidelijke landen zijn weinig feiten beschikbaar, evenmin als over de hardheid van de in verschillende landen opgestelde plannen tot stimulering van de bloemeteelt. Zeker is dat in Zuid-Italië een sterke toeneming van de produktie van anjers in het winterhalfjaar is te verwachten, terwijl Israël, de Canarische Eilanden en in de toekomst mogelijk ook Italië en Spanje de produktie van kasrozen zullen vergroten. Beide produkten omvatten in 1969 ongeveer 43% van de snijbloemenaanvoer op de Nederlandse veilingen.

Bij een versterkte internationale concurrentie spelen onder meer de produktiekosten tussen de landen in N.W.-Europa en in Zuid-Europa een rol. Hierover zijn evenmin gedetailleerde cijfers bekend. De indruk is, dat deze elkaar niet veel zullen ontlopen. De zuidelijke landen hebben voordelen t.a.v. de uurlonen, lagere of geen verwarmingskosten en lagere kaskosten bij gebruik van plastic-structuren. Daartegenover staan een lager niveau van vakmanschap, een lagere arbeidsefficiëntie, hogere vervoerskosten en meer gecompliceerde aanvoerlijnen. Bij gebruik van kassen met glasbedekking zijn de bouwkosten hoger, terwijl de kasbenutting korter is i.v.m. de hete zomers. Niet onvermeld mag blijven, dat in Zuid-Italië de bloemeteelt met behulp van zeer omvangrijke investeringen en rentesubsidies wordt gesteund, hetgeen de „produktiekosten” voor de kwekers verlaagt¹. Het ten dele kunstmatige karakter van de uitbreiding roept een parallel op met de gesubsidieerde uitbreiding van de appel- en perenteelt in Italië en Frankrijk, die door de overproduktie geleid heeft tot een ineenstorting van de appelmarkt in West-Europa.

Afgezien van de produktie-uitbreiding heeft vergroting van het aanbod in het winterhalfjaar voor Nederlandse telers het nadelig effect van afbrokkeling van de primeurprijzen in deze periode.

¹ Zie hiervoor W. Belgraver, J. van Doesburg, W. G. de Haan en N. C. Hofman: „Verslag van een studiereis naar Zuid-Italië, Sicilië en Sardinië”, januari 1970.

Consequenties voor de Nederlandse snijbloementeel

De gevolgen van een in de toekomst groter wordende concurrentie en de mogelijkheden van aanpassing dienen genuanceerd te worden bezien. De mate van vergroting van de concurrentie is voor de verschillende gewassen ongelijk, hoewel met substitutie rekening moet worden gehouden. Anjers en in mindere mate kasrozen zullen vermoedelijk het sterkst worden getroffen. Een aantal andere Nederlandse snijbloemen lijkt van een vergrote concurrentie voorlopig weinig te duchten te hebben door klimatologische omstandigheden (freesia), door hoog niveau van vakmanschap (sering), door kwetsbaarheid bij het vervoer (gerbera, snij-anthurium), door aanwezigheid van relatief goedkope grondstof (geforceerde bolbloemen) of door relatief hoge vrachtkosten (jaarrondchrysaant).

Voor de Nederlandse snijbloementeel als geheel lijken de jaren zeventig echter een duidelijk minder gunstig perspectief te bieden dan de jaren zestig. In dit verband is er veel aan gelegen om enerzijds grote aandacht te schenken aan de zwakke punten van de Nederlandse bloementeel en anderzijds de sterke punten zoveel mogelijk uit te buiten.

Tot de *zwakke punten* behoort ongetwijfeld het steeds hoger wordend produktiekostenniveau. Ten aanzien van het tempo van verbetering van de efficiency van de bedrijfsvoering lijkt een achterstand te bestaan t.a.v. de glasgroenteteelt. Dit geldt niet alleen bijv. het gebruik van regelapparatuur ter conditionering van het kasklimaat, maar vooral een doelmatig arbeidsverbruik. Van de totale arbeidsbehoefte wordt 40-70% — afhankelijk van het geteelde gewas — nog aangewend in het oogstproces (snijden, tellen, bossen, veilingklaarmaken). De eerste experimenten met rozensorteertermachines zijn slechts enkele jaren oud. In de snijbloementeel is in de naaste toekomst een geforceerd proces van efficiency-verbeteringen noodzakelijk, dat zich moet richten op de belangrijkste knelpunten van elk gewas.

Gelijktijdig is het noodzakelijk, te zoeken naar teelttechnieken of meer lichtefficiënte gewassen, die met behoud of verbetering van de kwaliteit de produktie in de aanbodschaarse periode kunnen vergroten. Interessant is in dit verband, dat in de periode januari-maart 1970 de stuks-prijzen voor Baccara-rozen daalden van f. 0,69 tot f. 0,63 in vergelijking met de overeenkomstige periode van 1969; de opbrengstprijs per m² lag door het grote aantal aangevoerde stuks hoger, nl. f. 6,54 tegenover f. 5,45. Het is duidelijk, dat het zoeken naar meer lichtefficiënte en meer produktieve variëteiten een werk van langere adem is, dat niettemin de aandacht behoeft. Bovengenoemde maatregelen moeten leiden tot een stabilisatie van het produktiekostenniveau.

Tot de *sterke punten* van de Nederlandse snijbloementeel behoren o.m. het kunnen aanbieden van een breed sortiment in alle seizoenen, een centrale ligging t.o.v. belangrijke consumptiecentra in West-Europa en een op snelle en doelmatige afzet ingesteld afzetapparaat. Wat dit laatste punt betreft zijn overigens op de weg van producent naar consument stellig nog rationalisaties denkbaar. In dit verband moet ook nog de vraag aan de orde worden gesteld of pogingen moeten worden ondernomen om het kwalitatief goede deel van de produktie uit andere landen gedeeltelijk via het Nederlandse afzetapparaat te verhandelen, bijv. rozen uit Israël. Uit zakelijke overwegingen is dit o.i. nauwelijks een vraag. Indien Nederland als internationale stapelmarkt voor snijbloemen gaat fungeren, lijkt de kans groot dat dit eveneens stimulerend werkt t.a.v. de afzet van Nederlandse snijbloemen. Organisatorisch kleven aan

*Seizoengezegde
in de snijbloemenhandel:*

De vrouwen bloot,
de handel dood

een dergelijke oplossing nog moeilijkheden t.a.v. prijsvorming, distributie, kwaliteitsgaranties e.d. De grootste bezwaren lijken tot dusverre evenwel meer in het emotionele vlak te liggen.

De exportbedrijven die geheel gespecialiseerd zijn op de verhandeling van snijbloemen naar het buitenland, hebben mede als gevolg van de stijging van de export een duidelijke schaalvergroting ondergaan. Voortzetting van deze tendens zal noodzakelijk zijn om de stijgende exploitatiekosten het hoofd te kunnen bieden. De kostbare investeringen in gebouwen, wagenpark en de steeds toenemende loonkosten van deze vrij arbeidsintensieve bedrijven maken een verdere vergroting van de omzet per man noodzakelijk.

Voor de individuele produktiebedrijven heeft een toenemende concurrentie uiteraard ook consequenties, die mede bepaald worden door het voortgebrachte produkt en de marktvooruitzichten, het niveau van vakmanschap en ondernemerschap, het niveau van efficiency e.d.

Voor de op langere termijn niet-levensvatbare bedrijven dient het bedrijfsbeleid op beëindiging te worden gericht. Bij oudere ondernemers met een positief besparingssaldo lijkt het omzetten van de investeringen in liquiditeiten door middel van de ter beschikking komende afschrijvingen de meest aangewezen vorm. Bij jongere ondernemers met een permanent negatief besparingssaldo is een zo snel mogelijke bedrijfsbeëindiging het enige alternatief. Beëindiging van niet rendabele bedrijven is een gecompliceerd, doch noodzakelijk onderdeel van het beleid geworden in vele takken van de agrarische sector.

Op de levensvatbare bedrijven zal het bedrijfsbeleid in het algemeen meer op een zekere mate van consolidatie dan op een sterke groei moeten worden gericht. Onder deze consolidatie zijn zowel de verbetering van de bedrijfs-efficiency begrepen, onder meer door diepte- en moderniseringsinvesteringen, als een versterking van de financiële positie. Uitbreidingen dienen o.i. meer consciëntieus dan in het verleden te worden overwogen en komen o.m. in aanmerking, indien nog schaalvoordelen kunnen worden bereikt of bij hoog renderende bedrijven met een sterke produktpositie.

De motivering van een dergelijke advisering steunt op een o.i. noodzakelijke beperking van de uitbreiding van het areaal snijbloemen als gevolg van een onvoldoende beheersniveau van produktiekosten en een voor sommige produkten sterker wordende concurrentie.

Samenvatting en conclusies

Er zijn duidelijke aanwijzingen, dat voor belangrijke artikelen uit het Nederlandse snijbloemenpakket de concurrentie in de toekomst zal toenemen. Dit kan resulteren in lagere prijzen, hetgeen bij de sterke toeneming van het

produktiekostenniveau in de laatste jaren tot verdere vermindering van de rentabiliteitsmarges kan leiden. Ook voor de producten met een uit concurrentie-oogpunt sterkere positie lijkt een margeverkrapping waarschijnlijk uit hoofde van de stijging van het produktiekostenniveau. De conclusie lijkt gewettigd, dat het perspectief van de Nederlandse snijbloementeel in de jaren zeventig minder gunstig zal zijn dan in de jaren zestig.

De positie van de individuele bedrijven is sterk verschillend en wordt mede bepaald door het geteelde produkt, de efficiency en het opbrengstniveau e.d. Voor de levensvatbare bedrijven lijken de prioriteiten bij het bedrijfsbeleid te zijn: moderniserings- en diepte-investeringen, alsmede versterking van de financiële positie. Verhoging van de arbeidsproductiviteit, met name door rationalisatie van het oogstproces, is bijzonder wenselijk. Voorts zal binnen de teelttechnische mogelijkheden, die overigens van jaar tot jaar groter worden, moeten worden gestreefd naar afstemming van de produktie op de aanbodschaarse periodes. In wijder verband is onderzoek naar meer licht-efficiënte en meer produktieve variëteiten gewenst, een en ander zo mogelijk met verbetering van de kwaliteit. Het kwaliteitsaspect weegt in de toekomst zwaarder dan een produktiekostenverschil van enkele centen in verband met de zich meer kwaliteitsbewust wordende consument.

Uitbreiding van het areaal snijbloemen dient in het kader van het gehele bedrijfsbeleid consciëntieuzer te worden overwogen dan in het verleden. Als belangrijke exporteur van snijbloemen is het Nederlandse belang niet gediend met een uitbreiding van het aanbod, die op de vraagtoeneming vooruitloopt.

Bovenvermelde conclusies hebben voor de Nederlandse snijbloementeel mogelijk een wat pessimistische teneur en houden wellicht te weinig rekening met de sterke kanten van de bedrijfstak, nl. een gevarieerde jaarrondvoorziening van de binnen- en buitenlandse markt, een efficiënt handelsapparaat en de nog steeds toenemende vraag naar snijbloemen. Boven de agrarische sector hangt echter als een zwaard van Damocles het steeds terugkerende probleem van de overproduktie. Voor sommige belangrijke snijbloemen kan dit vraagstuk in de naaste toekomst urgent worden. Belangrijke onderdelen van de Nederlandse snijbloementeel dienen zich o.i. op dit moment meer op een situatie van consolidatie en verbetering van de winstmarges dan op een sterke groei in te stellen.

R. Rijnveld

Technologie

Mededingingspolitiek op EEG-niveau

Het memorandum van de Europese Commissie *De industriepolitiek van de Gemeenschap*¹ heeft veel discussie ontketend. Talloze publikaties zijn er al over verschenen. Wij zouden in deze bijdrage bij één daarvan willen stilstaan, namelijk bij een artikel van Dr. P. Duesberg²: „Konzentration gezielt fördern-wirksam kontrollieren” in *Der Volkswirt* van 12 juni jl.³ Duesberg belicht in dit artikel min of meer de houding van de Europese Commissie t.o.v. ondernemingsfusies op Europees niveau. Het bevat op zichzelf niet zoveel nieuws, hetgeen niet verwonderlijk is, aangezien in hoofdzaak gebruik is gemaakt van reeds eerder verschenen publikaties.

Duesberg bouwt zijn betoog op rond de stelling dat met het vaststellen van een beleid t.a.v. ondernemingsfusies tevens de „Leistungsfähigkeit” van de Europese Gemeenschap ter discussie wordt gesteld. Dit is juist. Echter, Duesberg geeft noch een definiëring van het door hem gehanteerde begrip „Leistungsfähigkeit”, noch geeft hij expliciet aan welke relatieve betekenis gehecht kan worden aan een Europese mededingingspolitiek voor de beoogde „Leistungsfähigkeit”.

Die definiëeringskwestie is geen onoverkomelijk bezwaar. Toch vinden wij het onbevredigend — mede gezien het feit dat de „Leistungsfähigkeit” als uitgangspunt gekozen wordt — dat Duesberg alleen maar volstaat met een aantal, reeds bekende, illustraties, samengevat onder „Leistungs- und Strukturunterschiede zwischen EWG und USA” (zie blz. 687).

Zwaarder tillen wij aan het — zonder vermelding van de reden — achterwege laten van ook maar een poging tot het aangeven van de relatieve betekenis van de mededingingspolitiek, en wel vanwege het volgende.

Mededingingspolitiek vormt namelijk een onderdeel van economische politiek. Daarnaast zijn er meer onderdelen, t.w.

budgettaire, monetaire, loon-, prijs-, betalingsbalans-, openbare-werken-, industrialisatie- en sociale-verzekeringpolitiek⁴. Deze opsomming is niet volledig, in die zin dat beleidsbeslissingen van de overheid welke gericht zijn op

¹ „De industriepolitiek van de Gemeenschap”, Memorandum van de Commissie aan de Raad, COM (70) 100 def., Brussel, 18 maart 1970.

² Dr. P. Duesberg is assistent van de Directeur-generaal voor concurrentie, bij de EEG te Brussel.

³ Het door ons besproken artikel maakt deel uit van een in „Der Volkswirt” (Heft 24/1970) in de rubriek *Wissenschaft und Praxis* gepubliceerde serie van 8 artikelen gewijd aan het thema *Wettbewerb*.

⁴ Deze opsomming is ontleend aan Dr. C. de Galan: *Heroriëntering van het economisch beleid*, in „ESB”, dd. 29 september 1965, artikel II, blz. 900-902. Voor een meer uitgebreide benadering zij verwezen naar „Theorie van de economische politiek”, tot stand gekomen onder redactie van Prof. Dr. J. E. Andriessen en Prof. Dr. M. A. G. van Meerhaeghe, H. E. Stenfert Kroese NV, Leiden 1962.

Leistungs- und Strukturunterschiede zwischen EWG und USA

Die EWG (bezogen auf die übrige Welt, ohne Osteuropa und China) stellt mit 21 Prozent der Erwerbsbevölkerung 25 Prozent des Wertes der Industrieproduktion hier, die USA dagegen mit 16 Prozent der Erwerbsbevölkerung 38 Prozent der Produktion. Die industrielle Wertschöpfung je Beschäftigten der EWG beträgt (1968) nur 40 Prozent des Wertes in den USA. Besonders bemerkenswert hierbei: Zwischen 1962 und 1968 erhöhte sich der absolute Abstand. Das gleiche gilt für das Brutto-Betriebsergebnis (etwa Cash Flow) je Beschäftigten, das in der EWG nur 51 Prozent des amerikanischen Ergebnisses erreicht. Berücksichtigt man die Kaufkraftunterschiede, so ver-

ringert sich der Abstand (61 und 77 Prozent), gleichzeitig rückt aber Japan näher (54 Prozent) beziehungsweise überflügelt die EWG beim Betriebsergebnis je Beschäftigten (91 Prozent, bezogen auf die USA).

Im Rückstand gegenüber den USA ist die EWG vor allem bei hochtechnisierten, forschungsintensiven Erzeugnissen. So weist zum Beispiel die Handelsbilanz der EWG mit dem USA bei Erzeugnissen der chemischen Industrie, Fernmeldegeräten, dem Luftfahrzeugbau, elektrischen Mesz- und Kontrollapparaten, Elektronenrechnern zum Teil erhebliche negative Salden auf. 76 Prozent der Luftflotten der Gemeinschaft (Wert der

eingesetzten Linienflugzeuge, April 1968) sind amerikanische Ursprungs. Kennzeichnend auch: die Zahl der installierten Elektronenrechner (1967) betrug in der EWG 9.220, in den USA 40.100, die Zahl der numerisch gesteuerten Werkzeugmaschinen (1968) in der EWG 2.250, in den USA 16.500. Für Forschung und Entwicklung wurden 1967 aus öffentlichen Mitteln in der EWG knapp 3 Milliarden Dollar, in den USA 16,7 Milliarden ausgegeben. Die privaten Forschungsausgaben machten in der EWG 2,7 Milliarden und in den USA knapp 9 Milliarden Dollar aus. In der EWG waren 1,49 Personen je 1.000 Einwohner in der Forschung beschäftigt, in den USA 3,63 Personen (1963).

beïnvloeding van andere grootheden dan de hiervoor genoemde, uiteindelijk weer van invloed zijn op de economische politiek. Te denken valt bijv. aan de ruimtelijke ordening, de milieuhygiëne, recreatievoorzieningen enz. Duidelijk moge zijn dat de instrumenten van de economische politiek — evenals dit het geval is met de doeleinden — interdependent zijn, d.w.z. elkaar onderling beïnvloeden. Over de mate en de richting van interdependentie bestaat veel onzekerheid; nog steeds is hierover te weinig kwantitatief studiemateriaal voorhanden, althans voor West-Europa.

Wanneer er — zoals in het artikel van Duesberg — gesproken wordt over mededingingspolitiek, dan moet het duidelijk zijn waar het nu precies over gaat én wat de consequenties zijn van te entameren beleidsmaatregelen. Niets is hierover terug te vinden in genoemd artikel; volstaan is met aan te geven waar men zoal aan moet denken vóórdat concrete beleidsmaatregelen kunnen worden overwogen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bijv. over de „conglomerate“-fusies gesteld wordt:

„Das hier angesprochene Problem der konglomeralen Zusammenschlüsse ist schwierig. Seine Lösung bedarf noch eingehender Überlegungen“. Het lijkt wel alsof de „conglomerate“-fusies maar zo lang moeten wachten totdat de „Überlegungen“ zijn afgerond. De fusies gaan — in een versneld tempo —

door, en schijnen in geringe mate beïnvloed te worden door de zgn. mededingingspolitiek, in die zin dat de fusiepartners zich sterk bezighouden met de vorm waarin de fusie gegoten zal worden.

Een uitstekend overzichtsartikel over de fusieproblematiek is gepubliceerd in *De Volkskrant* van 7 juli jl.⁵ Uit dit artikel blijkt dat in het eerste halfjaar van 1970 meer dan 350 zelfstandige Nederlandse ondernemingen uit vrijwel alle bedrijfstakken betrokken zijn geweest bij fusies, vergaande vormen van samenwerking of het opzetten van „joint ventures“. Dit aantal van 350 zou al groter zijn dan dat over geheel 1969. Ook hier weer wordt geconstateerd dat er nog nauwelijks belangrijke internationale fusies zijn geweest waarbij — de besprekingen tussen Hoogovens en Hoesch uitgezonderd — Nederlandse ondernemingen betrokken zijn.

Niet te ontkennen valt dat alvorens een effectieve mededingingspolitiek mogelijk is, een aantal Gordiaanse knopen doorgehakt zal moeten worden. Echter, in zekere zin is de huidige discussie over een EEG-mededingingspolitiek verre van nieuw. Herinnering moge worden aan bijv. het bestaan van de Amerikaanse anti-trustwetten, zoals de Sherman Act en de Clayton Act die dateren uit 1890 en 1914! Met name deze twee anti-trustwetten hebben in de Verenigde Staten gedurende lange tijd „de gemoederen bezig gehouden“. Zelfs

nu nog is men het niet eens over de interpretatie die in voorkomende gevallen aan de desbetreffende wetteksten gegeven moet worden, en verschijnt er dagelijks literatuur die over deze materie handelt⁶. De enigszins daarmee te vergelijken EEG-bepalingen zoals de artt. 85 en 86 van het EEG-verdrag bieden evenmin de „houvast“ die noodzakelijk is voor een rechtvaard-

⁵ H. Rodenburg: *Bedrijven bundelen kracht in versneld tempo*, in „*De Volkskrant*“, 7 juli jl., blz. 2. Zie eveneens de artikelenserie van Drs. H. W. de Jong over de concentratiebeweging in de Westeuropese economie in de jaargang 1969 van „*ESB*“; de Franse concentratiebeweging in „*ESB*“ van 15 april jl., blz. 389 e.v.; en A. Vriens: *Concentratiebeweging in België*, in „*ESB*“ van 17 juni jl., blz. 598 e.v. Binnenkort verschijnt in „*ESB*“ een artikel van Drs. H. W. de Jong over de concentratiebeweging in de Amerikaanse economie.

⁶ Voor een korte verhandeling over de in de loop van de tijd verschenen publicaties, zie Prof. Drs. H. W. Lambers: *Mededingingspolitiek*, in „*De economische machtspositie*“, Uit de veelheid van recentere literatuur vermelden we Dr. W. A. A. M. de Roos: „*De economische machtspositie*“, Stenfert Kroese, Leiden 1969; en Dr. A. G. O. Smit: „*Vakverenigingen en antitrustrecht*“, Æ. E. Kluwer, Deventer 1969.

dige en effectieve mededingingspolitiek⁷.

Vervolgens moge herinnerd worden aan de reeds lange tijd bestaande discussie over de keuze tussen verbodswetgeving en misbruikwetgeving. Ook hierover — althans over de merites ervan — lopen de meningen uiteen. En toch zal er een mededingingsbeleid gevoerd moeten worden, passend in het kader van de beoogde industriepolitiek. In de bundel *Theorie van de economische politiek* is hieromtrent een bondige samenvatting⁸ opgenomen:

„In het voorgaande hebben we gezien, dat de mededingingspolitiek zich richt op vraagstukken met tal van dimensies en een grote mate van interdependentie. Daarenboven richt zij zich direct op het micro-economische vlak, structuur en gedragingen van markten onder invloed van ondernemershandelen. Elke beslissing raakt direct aanwijsbare belangen in een sfeer die in de orde, welke de mededingingspolitiek tracht te activeren, typisch de private is. Zij moet omwille van de mogelijke economische uitwerking en de rechtszekerheid met omzichtigheid worden gevoerd; wil zij echter zin hebben tegenover de snelle verandering van economische constellaties dan moeten de grondlijnen helder zijn en het apparaat van voldoende omvang om voorbeeldgevallen tot een goed voorbereide beslissing te brengen. Hiervan kan een concurrentieherstellende werking uitgaan, vooral ten aanzien van marktgedragingen en marktbeleid.

Wellicht belangrijker is echter de preventieve werking van een reeks goed geargumenteerde afwijzingen van verschijnselen tegen de markteconomie. Dit geldt voor de ondernemers zelf en zo mogelijk nog meer, zoals een spotziek Amerikaan opmerkte, voor hun juridische adviseurs. Het geldt in tweede lijn voor de publieke opinie. Bepalingen in verschillende mededingingswetten tot instelling van een niet-geheim kartelregister en tot verlening van de bevoegdheid tot publikatie van gegevens in geval van misbruik van macht, bewijzen dat ook de wetgever zich van de dragende kracht van de publieke opinie bewust is. In laatste instantie immers poogt de mededingingspolitiek de uitkomst van het economische streven nader tot het algemeen belang te brengen. Als de openbare mening, die aan het algemeen belang moet vorm geven, ongeïnteresseerd blijft, verliest elke mededingingspolitiek haar stootkracht”.

Uit bovengenoemd citaat valt af te leiden dat de „publieke opinie” een zekere functie kan vervullen. Wij betwijfelen echter of men eigenlijk nog wel kan spreken van de publieke opinie. Is het niet veeleer terug te brengen tot uitspraken en gedragingen van personen die op een gegeven moment — door wie dan ook — beschouwd worden als „opinion leaders”?

Onzes inziens wreekt zich thans in ernstige mate dat de daarvoor in aanmerking komende EEG-organen niet beschikken over consistent geformuleerde richtlijnen voor de mededingings-

politiek, en met lede ogen moeten toezien hoe in feite de reeds bestaande supra-nationale visie op het terrein van de industriepolitiek steeds meer ondergraven wordt, mede door het nationaal gerichte chauvinisme⁹.

Het is al wel bekend waar het zoal aan mankeert. De auteur van genoemd artikel in *De Volkskrant*, H. Rodenburg, concludeert terecht: „Er zijn nog te veel moeilijkheden die dergelijke fusies (internationale fusies, *vdB*) tot een tijdrovende zaak maken. Die moeilijkheden liggen in de sociale sfeer, het vennootschapsrecht en het fiscale klimaat. De Europese NV kan een oplossing bieden, maar de richtlijnen daarvoor zijn pas bij de Europese ministerraad ingediend. Dit jaar zal de Europese NV zeker nog niet van de grond komen. En dan nog blijven er problemen genoeg, zoals de harmonisatie van de belastingen, het octrooirecht en het ontbreken van een EEG-industriepolitiek”.

Als de „Amerikaanse uitdaging” inderdaad zo ernstig is als sommige publicisten willen doen geloven, zal er — allereerst op nationaal niveau — orde op zaken moeten worden gesteld, zonder of met „Leistungsfähigkeit”.

JvdB

⁷ Zie bijv. Dr. J. Zijlstra en Drs. B. Goudzwaard: „*Economische politiek en concurrentieproblematiek in de EEG en de lid-staten*”, *Europese Economische Gemeenschap, Serie concurrentie 2*, Brussel 1966.

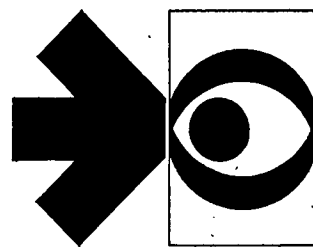
⁸ Prof. Drs. H. W. Lambers, *op. cit.*, blz. 338.

⁹ Zelfs binnen de Europese Commissie is sinds de jongste „machtswisseling” een zekere mate van nationaal chauvinisme te bespeuren. Aan het „*Algemeen Dagblad*” van 7 juli jl. ontleen we het volgende ANP-bericht: „*Nederland en Luxemburg zijn teleurgesteld over de taakverdeling binnen de Europese Commissie. De Belgische en de Luxemburgse Commissaris hadden volgens hen betrokken moeten worden bij de toetredingsonderhandelingen met Engeland, Ierland, Denemarken en Noorwegen.*”

Vorige week besloten de Fransman Deniou (Gaullist) als coördinator aan te stellen.

Minister Luns zei na een officieel bezoek aan Luxemburg dat bij beide landen lichte verbazing bestaat over de taakverdeling. Men kan zich ook niet aan de indruk onttrekken dat er zekere afspraken over hebben bestaan.”

Magazien

De oudere werknemer

Mr. B. S. Frenkel heeft in het *Sociaal Maandblad Arbeid* van juni 1970 enkele gedachten ontvouwd, die wij door middel van „Magazien” willen helpen verder dragen. Het gaat om het probleem van vooral de oudere werknemers die als gevolg van de snelle technologische ontwikkeling door langdurige of blijvende werkloosheid worden getroffen.

Schrijver stelt dat de betrokken werknemers meer dan tot nu toe het geval is, dienen te beseffen dat het feit dat hun werkkracht niet meer nodig is, voortvloeit uit de maatschappelijke en technologische vooruitgang. Het gaat daarbij, zegt hij, om een klimaatswijziging: het gevoel van gedoemd te zijn tot een uitzichtloze werkloosheid moet veranderen in een gevoel dat men van arbeid kon worden vrijgesteld. Een dergelijke mentaliteitsverandering moet dan volgens schrijver in twee opzichten worden ondersteund, t.w. ten aanzien van het inkomen en ten aanzien van de vrijetijdsbesteding.

Wat het inkomen betreft, dient de oudere werknemer een volwaardig blijvend recht op uitkering te genieten, een soort pensioen dus. De hoogte van deze uitkering laat Mr. Frenkel in het midden; zij mag naar zijn mening bepaald niet te laag zijn, maar zal ook niet de volle 100% van het laatstgenoten loon kunnen bedragen, daar dit onbillijk zou zijn ten opzichte van pensioengerechtigden.

Deze bijzondere voorziening kan, meent schrijver, wellicht het beste op de Werkloosheidswet worden gebaseerd. Dit zou dan betekenen dat de oudere werknemer boven een bepaalde leeftijd recht moet blijven houden op een W.W.-uitkering tot aan zijn 65ste jaar. Volgens deze opvatting kan hij dus niet na een half jaar W.W.-uitkering naar de Bijstandswet worden verwezen, maar blijft de relatie met het laatstgenoten arbeidsinkomen gehandhaafd.

Aan de voorziening die Mr. Frenkel

voor ogen staat, zijn uiteraard kosten verbonden. De auteur vermoedt echter dat deze consequentie geen onoverkomelijke moeilijkheden meebrengt. In principe lijkt hem een verdeling van de lasten als die voor de werkloosheidsvoorziening — voor een gedeelte op te brengen door de overheid en voor een ander gedeelte door de werkgevers en de werknemers — niet onjuist.

Wat betreft het aspect, dat de oudere werknemers langzamerhand in meerdere mate buiten het arbeidsproces komen te staan, merkt de schrijver op dat de betrokkenen er voorlopig nog wel enige moeite mee zullen hebben om dat te aanvaarden. Zoveel mogelijk moet worden voorkomen, zo voegt hij hieraan toe, dat zij het gevoel krijgen dat zij met hun ziel onder hun arm lopen. Daarom moet, vindt hij, aan degenen die daar behoefte aan hebben, de weg worden gewezen, hoe zij de vrije tijd, al naar hun wens, nuttig en/of aangenaam kunnen besteden. Dat die behoefte groot zal zijn, kunnen wij ons nauwelijks voorstellen.

Brainstorming

Een opmerkelijk artikel troffen wij aan in *Mens en onderneming* (no. 3, 1970), het tweemaandelijks tijdschrift van het Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde TNO. Daarin heeft Drs. J. W. Langelier, wetenschappelijk hoofdambtenaar bij de Rijks Psychologische Dienst, een experiment beschreven dat hij heeft opgezet ter toetsing van de effectiviteit van het zgn. „brainstormen”, de groepstechniek ter bevordering van het inventieve denken.

De geestelijke vader van de brainstorm-aanpak is Osborn. De betekenis van deze term houdt verband met het op een bepaalde wijze gebruiken van de „brain to storm the problem”. De brainstorm-zitting is, aldus Drs. Langelier, in feite een groepsbijeenkomst waarbij het doel niet anders is dan het produceren van een lijst van ideeën, die mogelijke oplossingen voor een bepaald probleem zijn.

Als theoretische fundering van zijn groepstechniek brengt Osborn volgens de schrijver het volgende naar voren. Het brainstormen zou een soort kettingreactie teweeg brengen. Een idee geeft de stoot tot een ander idee en dit weer tot een volgend enz. Dit proces wordt als een soort vonkwerking gezien; het zou zowel inter-individueel alsook intra-individueel zijn. Termen als „cross-fertilization”, „hitch-hikes”, „social facilitation” worden in dit verband gebruikt. De onderlinge wedijver

tussen de groepsleden zou een stimulerende invloed op de ideeënproductie hebben. Het principe van „reinforcement” wordt van toepassing geacht. Immers, alle suggesties worden in zekere zin „beloond”, doordat deze altijd geaccepteerd worden. Psychische remmingen worden zodoende zoveel mogelijk weggenomen.

Nu zijn er, zegt Drs. Langelier, diverse studies uitgevoerd om de resultaten van de brainstorm-aanpak met betrekking tot het produktieve denken te evalueren. De uitkomsten van deze onderzoeken lopen evenwel niet parallel: er klinken tegenstrijdige geluiden. Daarom heeft Drs. Langelier de werking van de betreffende groepsbenaderingswijze nogmaals experimenteel bestudeerd. Hoe hij dat heeft gedaan, is in zijn artikel duidelijk uiteengezet. Zo mogelijk nog duidelijker is de conclusie die hij heeft bereikt, nl. dat de groeps participatie in de zin van brainstorming op zichzelf beschouwd het produktieve denken eerder stoort dan bevordert. Hieraan voegt hij nog toe:

„Aan weliswaar tot de verbeelding sprekende termen als „cross-fertilization”, „social facilitation” en „hitch-hike effect” zal geen al te grote waarde mogen worden gehecht. Het nut van deze methode als zodanig en de waarde van de rationale achter deze methode konden in ons experiment niet worden bevestigd. Integendeel, de door Osborn genoemde positieve effecten treden niet alleen niet op, er is zelfs een belemmerende werking van groeps participatie op de ideeën-productie waargenomen”.

Dat weten we dus ook al weer: voortaan geen brainstorming meer.

De tweede woning

Een onderzoek van geheel andere aard, met minder opvallende uitkomsten maar niettemin vanuit planologisch gezichtspunt van belang, is dat waarover Dr. L. Chr. Niessen verslag uitbracht in het mei-nummer van *Stedebouw & Volkshuisvesting*. Het betreft een onderzoek naar de problematiek van de tweede woning in Limburg.

Dit onderzoek heeft o.a. gegevens opgeleverd met betrekking tot het aantal en de soort tweede woningen, de gezinsgrootte en de leeftijdsopbouw, de afstand tweede woning — eerste woning, de sociale beroepsstructuur van de bezitters van tweede woningen, de intensiteit van het gebruik van de tweede woning, de relatie eerste en tweede woning, de redenen die tot het

„De relatie tussen omvang en aantrekkelijkheid heeft een optimum, ook bij periodieken” (stelling bij dissertatie van M.A.T. Dubas-Shuijter: *Totaalsynthese van enige 4-aza-steroiden*)

bezit en gebruik van een tweede woning hebben geleid.

Na presentatie — in de vorm van tekst, tabellen en grafische voorstellingen — van de belangrijkste resultaten van het onderzoek, schrijft Dr. Niessen o.a.:

„Samenvattend blijkt dat in Limburg de tweede woning zich manifesteert in twee vormen, t.w. het statisch verblijf op kampeerplaatsen en de eigenlijke tweede woning (vaste bouwsels). Met name het statische verblijf op kampeerplaatsen blijkt populair te worden. In deze sector kan een sterk groeiende vraag naar geschikte staanplaatsen worden verwacht. Bij toenemende welvaart zal vermoedelijk ook de vraag naar vaste tweede woningen toenemen, zij het wellicht in niet zo'n sterke mate als het statische verblijf op kampeercentra. Dit laatste vooral gezien het grote verschil in geldelijke investeringen tussen de beide vormen van tweede woning. De mate van satisfactie van de tweede woning is volgens de uitkomsten van deze studie groot.

De houding van de bezitters van tweede woningen tegenover het hoofdverblijf, alsmede in relatie hiermee de mening van hen over de aard en betekenis van de tweede woning rechtvaardigen de stelling, dat de tweede woning, in beide manifestatievormen, beschouwd kan worden als een normaal geachte aanvulling op het gebruikelijke woonpatroon.

Er is derhalve geen reden om aan te nemen, dat de bouwwijze in de stad de behoefte aan het verblijf in een tweede woning zou kunnen beïnvloeden. Het nieuwe woonpatroon, dat het hoofdverblijf en de tweede woning omvat, wordt steeds bredere kring gemeengoed.

Ten aanzien van de categorie personen, die thans voor de tweede woning daadwerkelijk in Limburg belangstelling aan de dag leggen, kan worden opgemerkt, dat vooral de zg. midden- en sociale top lagen hierbij zijn betrokken. (.....) Als motivatie voor het bezit van een tweede woning is te vermelden het verblijven in een „groene” omgeving met aantrekkelijke wandel- en stiltegebieden. De mogelijkheden om op eigen terrein te tuinieren, knutselen etc. worden hoog gewaardeerd door de bezitters van permanente tweede woningen”.

Dr. Niessen besluit zijn artikel — na enkele aanbevelingen voor het te volgen planologische beleid t.a.v. tweede woningen — met de suggestie soortgelijke studies ook voor andere gebieden te entameren en de resultaten daarvan onderling te vergelijken. Een goed idee.

d.W.

Maatschappij- spiegel

Vrouwenemancipatie en crèches

Het is de grote verdienste van actiegroepen als Dolle Mina en Man/Vrouw/Maatschappij (MVM) dat zij vooral de feitelijke maatschappelijke achterstelling van de vrouw op overtuigende wijze hebben aangetoond en zichtbaar gemaakt. In het — letterlijk — zichtbaar maken zijn de Dolle Mina's voorop gegaan, terwijl de eerder gestarte MVM-groepen het zwaartepunt van hun activiteiten hebben gelegd op de analyse van de maatschappelijke plaats van de vrouw en — in relatie daarmee — die van de man. Dolle Mina's vertegenwoordigen de activistische, MVM de intellectuele variant in deze emancipatiebeweging.

Wie de traditionele rolverdeling tussen man en vrouw goed op zich laat inwerken, verwondert zich er over dat deze actiegroepen nu pas zijn ontstaan. In die rolverdeling figureert de man als degene die moet werken voor vrouw en kinderen, de vrouw als degene die het huis schoon houdt, kinderen baart en verzorgt en eten kookt. Alleen jonge meisjes, ongehuwde en gescheiden vrouwen namen deel aan de „grote maatschappij”, voornamelijk door er hun arbeid op onvoordelige voorwaarden aan te bieden. „Normaal” was hun optreden niet. Jonge meisjes overbrugden op die manier de periode die hen — naar zij hoopten — van het huwelijk scheidden; de blijvend ongehuwde en gescheiden vrouwen bleven noodgedwongen doorwerken. Ook hun positie werd niet als „normaal” gekwalificeerd, soms — in het geval van scheiding — als onoirbaar afgedaan.

Hoewel de laatste jaren de waarden en normen die aan dit beeld ten grondslag liggen steeds meer ter discussie worden gesteld, zou het onjuist zijn te menen dat bovenvermelde opvattingen tot het verleden behoren. Integendeel. Verschillende recente onderzoeken (o.a. van damesbladen, sinds enige tijd

— heel modieus — vrouwenbladen geheten) wijzen uit dat dit beeld in grote trekken nog overeenkomt met de werkelijkheid. En wie om zich heen kijkt kan dit zonder onderzoek ook wel constateren. Overdag zijn het de vrouwen, kinderen en bejaarden die de stadswijken bevolken, de winkels frequenteren, e.d.

Onze hele cultuur is doortrokken van een visie op de vrouw, die haar een rol oplegt, waarin kwaliteiten als zorgzaamheid, zachtheid, poezigheid en zwakheid de hoofdbestanddelen vormen. De meest gehoorde — en er nog steeds vlot ingaande — argumentatie is dat het hier zou gaan om de „natuurlijke” rol van de vrouw¹. Maar het gaat mij toch te ver om aan het enkele feit van de baring zo'n maatschappelijke nageboorte te koppelen, dat de vrouw nauwelijks aan een stuk zelfstandige ontplooiing kan toekomen. En dat de vrouw achter de schermen vaak zo'n belangrijke rol speelt is een veel geventileerd verhaaltje, dat haar maatschappelijke achterstelling slechts onderstreept.

Onze cultuur reageert giecheliger fluitend op kleine emancipatiesuccesjes van de vrouw. Wat de eerste vrouwelijke trambestuurders en politieagenten aan „ontgroening” doorgevoerd moeten hebben, laat zich met mijn pen niet beschrijven. De ontsluiting van beroepen voltrekt zich maar langzaam. Er zijn nog steeds zeer veel mannenberoepen, die nauwelijks toegankelijk zijn voor vrouwen. Formeel kan het vaak wel, maar feitelijk ontbreekt het aan voorzieningen die de participatie van de vrouw mogelijk maken. In deze achterstelling past zowel het ontbreken van een belastingstelsel waarin iedere verdienende eenheid apart wordt belast als aan de andere kant — zoals onlangs in een proefschrift-stelling gesteld — een op het eerste gezicht lachwekkend detail als het domineren van het saaie streepjesdessin bij herenpyjama's.

Maar de zorg voor de kinderen dan? Het valt niet in te zien dat deze taak — zoals nu het geval is — bijna uitsluitend aan de vrouw zou moeten toevallen. De eenzijdige relatie met de moeder geeft trouwens aan de kinderen weer het beeld door dat vader werkt en moeder thuis is, waardoor de traditionele rolverdeling wordt bestendigd. In een enquête die onlangs onder werkende jongeren is gehouden, vinden we deze opvatting dan ook terug. Over deze relatie moeders-kinderen merkt J. E. Kool-Smit het volgende op:

„En als vrouwen het zover brengen dat zij in de eerste plaats een mens zijn en pas in de tweede plaats een vrouw, zou dat positieve gevolgen kunnen hebben voor de relatie tussen moeders en hun kinderen. In discussies over het moederschap doet men dikwijls of kinderen altijd klein blijven. Maar gelukkig of helaas is dat niet het geval. Op het ogenblik worden moeders door grote kinderen vaak alleen affectief gewaardeerd. Vaders en kinderen kunnen van mening verschillen; met moeders valt over vele zaken helemaal niet te praten omdat zij geen notie hebben van de maatschappij. Zou het niet goed zijn als moeders hun kinderen meer te bieden hadden dan enkel zorgzaamheid?”².

Zien we het emancipatiestreven van de vrouw in de eerste plaats als een poging de gedragsalternatieven te vergroten, dan betekent realisering daarvan een ingrijpende verandering van onze maatschappelijke organisatie. Het impliceert tevens een fundamentele herwaardering van de rol van de man. Het vergroten van de keuzemogelijkheden van de vrouw om aan het maatschappelijk proces (in de ruimste zin) deel te nemen, wat een doorbreking inhoudt van de positie van sociaal isolement waarin zij nu verkeert, zal consequenties hebben voor de traditionele taken die aan de man zijn opgedragen. Man en vrouw zullen in deze visie niet alleen formeel, maar ook materieel gelijkelijk moeten kunnen deelnemen aan de vormgeving van het maatschappelijk bestel. Dat is een eis van sociale rechtvaardigheid³.

Voorlopig hebben vrouwen nog een geweldige achterstand op alle mogelijke terreinen van sociale participatie. Denk bijv. maar aan het onderwijs en daarmee samenhangend de mogelijkheden in het economisch leven, aan het politieke leven, aan de culturele sector, enz. De barrières zijn levensgroot, omdat de bewegingen die deze problematiek aan de orde stellen bijna uitsluitend gedragen worden door betrekkelijk kleine groepen jonge vrouwen uit de „middle class”, die door hun betere opleiding de achterstelling nog het duidelijkst en meest bewust

¹ Met deze redenering rekent Simone de Beauvoir in „Le deuxième sexe” overtuigend af.

² J. E. Kool-Smit: *Het onbehagen bij de vrouw*, in „De Gids”, 9/10, 1967, blz. 280-281.

³ Hierover o.m. Alva Myrdal en Viola Klein: „De werkende vrouw”, Rotterdam/Antwerpen 1969; H. M. in 't Veld-Langeveld: „Vrouw-beroep-maatschappij, analyse van een vertraagde emancipatie”, Utrecht 1970.

ervaren. De overgrote meerderheid der vrouwen voelt zich nog nauwelijks aangesproken door deze acties.

Toch lijkt het niet aan twijfel onderhevig dat in de toekomst de eisen van vrouwen in omvang en zwaarte zullen toenemen. Iets van deze problematiek hebben we ook in deze kolommen weerspiegeld gezien in recente bijdragen van o.a. Van Praag en zijn criticus De Galan⁴. Wie de gelijkstelling van vrouwen werkelijk serieus neemt, dient de allerhoogste prioriteit te geven aan voorzieningen (zoals crèches) die daartoe een bijdrage leveren. Het sympathieke en op vele punten originele betoog van Van Praag verdient daarom een ander soort aandacht dan De Galan het waardig keurt. De Galan lijkt zich de laatste tijd op te werpen als de begrippenpurist en rekenmeester van dit blad. Eerder nam hij

Van Zuthem naar aanleiding van diens oratie over de geloofwaardigheid van onze economische orde op een onbillijke wijze onder vuur⁵. Daarmee vergeleken is zijn reactie op Van Praag slechts een puur technische kanttekening. Hopelijk vindt De Galan de weg terug naar een creatieve reactie op een creatieve daad.

Bram Peper

⁴ Van Praag in „ESB” van 27 mei 1970; De Galan en Van Praag in „ESB” van 17 juni 1970. Zie ook nog in een wat ander verband M. Bruyn-Huidt in „ESB” van 13 mei 1970 en J. Pen in „ESB” van 17 juni 1970.

⁵ H. J. van Zuthem: „De geloofwaardigheid van onze economische orde”, Kampen 1969, en de reactie van De Galan in „ESB” van 17 september 1969.

Axel Leijonhufvud: On Keynesian Economics and the Economics of Keynes: A study in monetary theory. Oxford University Press, New York, Londen, Toronto, 1968, 431 blz., 58 sh.

Iedere econoom zal in zijn studietijd vertrouwd zijn geraakt met de Engelse econoom John Maynard Keynes, die in 1936 in de economische theorie een „ware” revolutie ontketende door het verschijnen van zijn boek *The General Theory of Employment, Interest and Money*. Of zijn theorie werkelijk een ware revolutie betekende wordt in dit boek betwijfeld. Deze revolutie is in ieder geval voorbij volgens Leijonhufvud, indien de Post-Keynesianen geen haast maken met de toepassing van de cybernetica, waardoor via de besturing van communicatie en dynamische aanpassingsprocessen de economische werkelijkheid wordt blootgelegd.

Deze inleiding van mijn boekbespreking moge reeds duidelijk maken dat de auteur Leijonhufvud geen slaafse volgeling van Keynes is. Hij vindt overigens wel dat Keynes van grote waarde voor de economische wetenschap is geweest; de laatste had echter ook zijn zwakke kanten. Eén van die zwakke kanten was volgens de auteur, dat Keynes niet in de eerste

plaats een bijdrage wilde leveren tot de wetenschap, maar politieke oplossingen, met name voor de grote werkloosheid in de crisisjaren, wilde geven. De auteur acht dit misschien niet de zwakste zijde van Keynes, ik noem dit toch omdat hiermee duidelijk wordt aangegeven met welke maatschappelijke blindheid economen vaak menen te moeten of te willen werken aan de perfectionering van de wetenschap. Deze mening die mijns inziens ook, althans in dit boek, Leijonhufvud er op na houdt, behoeft natuurlijk geen afbreuk te doen aan de theoretische kwaliteiten van het boek. Ze maakt echter wel duidelijk dat de auteur geen econoom is die zich zal opwerpen als verdediger van Keynes of van de post-Keynesiaanse theorieën. In dit boek zal men dan ook geen bespreking vinden van het Keynesianisme en het is daarom ook meer bedoeld voor die economen die niet alleen vertrouwd zijn met Keynes, maar ook met de belangrijkste monetaire en (neo)klassieke theorieën van deze eeuw.

Leijonhufvud maakt in zijn boek een

vergelijking tussen enerzijds de theorieën zoals Keynes die zelf in zijn *General Theory* en *Treatise on Money* heeft ontwikkeld en anderzijds de post-Keynesiaanse en bestedingstheorieën. Hij signaleert, dat door de onduidelijkheid van de *General Theory* vele interpretaties van Keynes, die hij een slecht schrijver en geen groot theoreticus vindt, mogelijk zijn gebleken en stelt onder meer dat vooral de aanhangers van de bestedingstheorie Keynes verkeerd hebben geïnterpreteerd, door slechts de nadruk te leggen op de reële factoren in de economie en het negeren van de invloed van het geld op de werking van de economie. Hierdoor wordt volgens de auteur ten onrechte gepleit voor de budgetpolitiek, omdat de monetaire politiek niet effectief zou zijn. Keynes zou dit echter nooit hebben beweerd. Vooral op lange termijn kan de monetaire politiek effect hebben. Zo nodig kan de budgetpolitiek een monetair beleid ondersteunen. In de *General Theory* komt dit niet duidelijk tot uiting omdat hierin alleen de korte periode wordt behandeld, terwijl bovendien geen aandacht wordt besteed aan de dynamica.

Dit alles wordt duidelijk gemaakt door behandeling van de dynamische en comparatief-statische methode, de structuur van enkele alternatieve Keynesiaanse macro-modellen, de liquiditeitsvoorkeur en door een confrontatie van Keynes met de post-Keynesiaanse monetaire theorie. Uiteindelijk pleit Leijonhufvud voor een theorie waarin de cybernetica toegepast wordt, zodat ruimte overblijft voor de monetaire en prijstheorie.

Hopelijk is hiermee duidelijk gemaakt dat dit boek niet geschreven is voor hen die iets van Keynes willen weten. Het is duidelijk bedoeld voor de pure theoretici die al veel van de monetaire economie weten. Zij zelf kunnen het best bepalen of Leijonhufvud gelijk heeft. Ik vraag mij echter af of dit boek niet te klassiek en te monetair is opgezet. Afgezien van de vraag of Keynes wel voldoende theoretisch geschoold was, mag toch gesteld worden dat hij zeker een revolutie in het economisch denken heeft veroorzaakt waardoor de kapitalistische economie in betere banen geleid kon worden. Hierbij is ook de bestedingstheorie van invloed geweest. Het is eigenlijk jammer dat Keynes de discussies die hij nu nog veroorzaakt zelf niet meer van commentaar kan voorzien.

Drs. L. Hoffman

In 1967 is de Belgische regering ertoe gekomen een nationale enquête naar de vakantiebestedingen te laten instellen. Dit was rijkelijk laat, namelijk precies 20 jaar na het eerste Nederlandse onderzoek, dat nadien vrijwel elke zes jaar werd herhaald. Ook vele andere Europese landen waren België in dit opzicht voorgegaan (Frankrijk in 1949 en het Verenigd Koninkrijk sedert 1951 jaarlijks) in de overtuiging dat vakantie zo'n belangrijk maatschappelijk verschijnsel met vele economische gevolgen is geworden, dat onderzoek naar haar structuur en ontwikkeling nodig is voor de beleidsvoering.

Het zeer late tijdstip van verschijning van deze studie betreffende het Belgische vakantiebestedingsonderzoek is echter wel enigszins gecompenseerd door de gedegenheid. De instantie aan wie het Belgische Commissariaat-Generaal voor Toerisme — onderdeel van het Ministerie van Verkeerswezen — dit onderzoek opdroeg, was het Westvlaams Economisch Studiebureau te Brugge, een soort ETI. Dit bureau heeft zich al vanaf het midden der jaren '50 bekwaamd in toeristisch economisch onderzoek, met name voor de kuststrook en de kuststeden. Dit onderzoek is echter vooral in de jaren '60 goed van de grond gekomen, toen Norbert Vanhove er de leiding van kreeg.

De heer Vanhove heeft in Leuven gestudeerd, maar ongeveer tien jaar geleden een jaar gewerkt op het Nederlands Economisch Instituut. In 1962 promoveerde hij bij Prof. Dr. L. H. Klaassen op de regionale industrialisatiepolitiek in Nederland. Dr. Vanhove is een zeer gedegen wetenschappelijk onderzoeker. Kritische lezing van de onderhavige studie dwingt bewondering af voor de breedte — en soms ook diepte — van de analyse van het vakantiepatroon der Belgen, die hij uit een steekproef van slechts 5.000 personen heeft weten te maken. Die breedte en diepte dwingen temeer bewondering af in vergelijking met de uitkomsten van gelijksoortig onderzoek in andere landen.

Voor degenen die in toeristisch onderzoek zijn geïnteresseerd, noodt dit Belgische onderzoek tot vergelijking. Daarom hebben wij nevenstaand overzicht opgesteld.

Alvorens uit deze vergelijking conclusies te trekken, is het nodig te wijzen op een verschil in methodologie: in

alle genoemde landen zijn de enquêtes achteraf gevraagd naar hun evt. vakantie in de onderzochte periode, maar in ons land is in de zomer van 1966 tevens een onderzoek naar dagrecreatie gehouden, waarbij 3.020 geënquêteerden elke vier weken door het CBS werden bezocht. Daardoor zijn vele — kleine — vakanties naar voren gekomen die in een ondervraging achteraf zouden zijn vergeten. Het CBS schat de invloed van dit verschil in methodologie, alsmede in vakantie-definitie op ca. tien punten. Dit betekent dat de netto vakantie-intensiteit voor ons land op ca. 51 kan worden gesteld om vergelijkbaar te zijn met de Belgische die dan ongeveer een derde lager is. De Belgische studie toont duidelijk aan waaraan dat verschil voornamelijk moet worden toegeschreven: in ons land werd 47% van alle vakanties in genoemde twaalf maanden doorgebracht bij familie of kennissen, in België slechts 16%. Vermindert men de bruto vakantie-intensiteit met dit vakantielogies bij familie en kennissen, dan wordt het verschil tussen België en Nederland reeds aanzienlijk kleiner.

De Belgische studie leert nog meer over belangrijke afwijkingen in het vakantiepatroon van deze landen: de vakantieduur is bij onze Zuiderburen aanzienlijk langer dan bij ons. Dit geldt zowel voor de hoofd- als voor de nevenvakanties, die door Nederlanders in eigen land in 1966 voor bijna tweederde werden doorgebracht bij familie of kennissen (voor Belgen is dit nauwelijks 25%). De vakantieduur van Belgen in eigen land is 15,7 dagen en in het buitenland 15,0; voor Nederlanders geldt 10,6 resp. 15,7 dagen. Opvallende verschillen, die samenhangen met de

gekozen logiesvorm (Belgen huren vooral in eigen land veel meer appartementen per week) en vooral bestedingen.

Juist op dit punt onderscheidt de studie van Dr. Vanhove zich in het bijzonder van de Nederlandse. Hij analyseert nauwkeurig een Belgische besteding per mandag in eigen land van f. 16,50 en in het buitenland van f. 35. Hij vermeldt daarbij dat eerstgenoemd bedrag ca. 33% hoger is dan het Nederlandse bedrag volgens het één jaar eerder door ons voor de Stichting Recreatie geschreven boek *De economische betekenis van openluchtrecreatie en toerisme voor Nederland* (blz. 19). Dr. Vanhove deelt onze mening dat dit verschil zeer aanvaardbaar is, niet zo zeer wegens de invloed van inkomensstijging en -elasticiteit in dat ene jaar, maar vooral door het verschil in vakantiepatroon. Belgen gaan minder, maar langer met vakantie dan wij en kiezen duurdere logiesvormen. Het totaal der vakantie-uitgaven van Belgen in het buitenland ligt daarom niet onbelangrijk hoger dan dat van Nederlanders, maar in het binnenland winnen wij het door het grote aantal.

Zo zijn uit deze fraaie statistische analyse van het Belgische vakantiepatroon vele interessante vergelijkingen te maken met andere Westeuropese landen. Maar de wetenschappelijke onderzoeker moet dan wel zeer goed op de hoogte zijn van de verschillen in definitie en methodologie. Het zou daarom aanbeveling verdienen als in EEG-verband, maar nog liever door het bestaande „Tourism Committee” van de OECD in Parijs, in éénzelfde jaar een uniform vakantiebestedingsonderzoek kon worden gehouden met dezelfde vragen op een aantal hoofdpunten. Het toeristisch marktonderzoek in Europa zou daarmee zeker zijn gediend.

Dr. M. C. Tideman

Vakantie-intensiteiten in enkele Europese landen

Land	Periode van onderzoek	Vakantie-intensiteit		% der vakanties in buitenland
		netto a)	bruto b)	
België	1-10-1966- 30-9-1967	35	42	50
Nederland c)	idem 1965/1966	61	102	25
Frankrijk	1-6-1968- 1-10-1968	42	47	15
Italië	1965	21	23	4
West-Duitsland	1966	34	38	37
Verenigd Koninkrijk	1967	60	69	15

a) Percentage van de bevolking dat gedurende tenminste vier achtereenvolgende dagen en nachten voor genoeg buiten de woonplaats verbleef.

b) Aantal vakanties in % van de bevolking; 10 Belgische vakantiegangers namen 12 vakanties; 61 Nederlandse vakantiegangers namen er 102 (in 1965/1966).

c) In Nederland werd in 1966 — en vroeger — een vakantie-definitie van slechts twee dagen exclusief het weekeinde gehanteerd (vgl. noot a).

Drs. L. A. van der Linden: Het non-response verschijnsel bij enquêtes. Marktonderzoek 1, Monografieën van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers. Universitaire Pers Rotterdam, 1969, 40 blz., f. 7,25.

De enquête heeft in het dagelijkse leven, in de politiek, bij de bedrijfsvoering en bij het wetenschappelijk onderzoek geleidelijk een plaats van welhaast onbetwist gezag veroverd. Haar positie is enigszins vergelijkbaar met die van het orakel van Delphi in de oudheid: ieder erkent de grote waarde van de gedane uitspraken; men tracht er ook naar te handelen, maar men

blijft steeds met één groot probleem zitten: welke interpretatie van deze uitspraken is de juiste? Als op grond van een enquête door een „neutraal bureau” (wat dat ook moge zijn) wordt medegedeeld, dat 61% van het Nederlandse volk zo of zo denkt, is dat dan ook zo? Is het percentage wel ongeveer juist, hebben de ondervraagden de vraag goed begrepen, hebben zij over

hun antwoord nagedacht en... spreken de ondervraagden wel voor de gehele Nederlandse bevolking? Men gebruikt in dit verband gaarne en dikwijls de term „representatieve steekproef”. Er bestaan echter geen volkomen representatieve steekproeven.

Drs. Van der Linden houdt zich in deze publikatie bezig met één aspect van de niet-representativiteit van enquêtes: de zgn. non-response, het niet antwoorden door een deel der ondervraagden, omdat zij dit niet kunnen of willen of doordat zij niet worden bereikt.

Na een uiteenzetting van het pro-

NMB

NEDERLANDSCHE MIDDENSTANDBANK

Wij willen gaarne in contact komen met een

ECONOMIST

die zich gespecialiseerd heeft op internationale
monetaire vraagstukken.

De persoon, die wij op het oog hebben, moet reeds ervaring hebben opgedaan in macro-economisch onderzoek en inzicht hebben in de ontwikkelingen op de internationale geld- en kapitaalmarkten. Zijn taken zullen in hoofdzaak gericht zijn op het onderzoek en rapportage omtrent

- internationale monetaire vraagstukken;
- valuta-ontwikkelingen;
- ontwikkelingen in het internationale bankwezen.

Deze functie biedt een grote mate van zelfstandigheid.

Schriftelijke sollicitaties met vermelding van opleiding en ervaring worden gaarne ingewacht door de directeur afdeling personeelszaken, Herengracht 580 te Amsterdam.

bleem en van de gevolgen van non-response, waarvan de belangrijkste is de vertekening en daardoor de mindere betrouwbaarheid van de resultaten van de enquête, gaat Van der Linden de hoofdoorzaken van het verschijnsel analyseren: afwezigheid, weigering te antwoorden, neutrale mening, geen mening, ontkenning tot de te onderzoeken groep te behoren, dwaling doordat de vraag niet wordt begrepen en fouten door de enquêteur. Daarna volgt een uitvoerige bespreking van de correctiemethoden, die de organisator van de enquête ten dienste staan, o.a. het werken met vervangingsadressen, het vergroten van de steekproef, het integraal herbezoeken, het herbezoek met behulp van steekproeven, het herbezoek na afloop van het onderzoek (o.a. herwegen op afwezigheidskans, beperken van de omschrijving van de

populatie, herwegen op personalia). De voor- en nadelen van al deze methoden worden zorgvuldig tegen elkaar afgewogen. Een literatuuroverzicht besluit het boekje.

Vraagt men een oordeel over deze bijdrage, dan moet worden opgemerkt dat hier zonder twijfel een man aan het woord is, die de problematiek uit jarenlange ervaring kent. Zijn uiteenzettingen zijn helder, zijn voorbeelden goed gekozen. Heilzaam zal lezing van dit werkje o.i. vooral kunnen zijn voor twee zeer verschillende categorieën van personen: ten eerste voor die soms wat sterk theoretisch ingestelde statistici, die aan betrouwbaarheidsgrenzen en hun overschrijdingskans wel eens een al te groot belang hechten (de desbetreffende formules gelden immers slechts bij puur a-selectie trekking!) en ten tweede voor de grote

massa van het Nederlandse publiek, die voortdurend met kwasi-nauwkeurige enquêteresultaten op allerlei gebied om de oren wordt geslagen. Het is tussen haakjes jammer dat bij zo weinig enquêtes als eindresultaat niet één getal (bijv. een percentage voorstanders of gebruikers) wordt gegeven, maar de grenzen van een uitgebreider betrouwbaarheidsinterval, waarin mede de geschatte mogelijke fout tengevolge van de niet-a-selectiviteit van de gebruikte steekproef tot uiting is gebracht.

Samenvattend: het boekje van Van der Linden is een belangrijke aanwinst en gids, zowel voor organisatoren als voor gebruikers van enquêtes. Ook studenten in de statistiek kunnen er hun voordeel mee doen.

Prof. Dr. H. Rijken van Olst

Universiteit van Amsterdam

In de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam vacceert per 1 september a.s. de functie van

wetenschappelijk medewerker

Tot de taken van de te benoemen functionaris zal o.m. behoren:

- het mede verzorgen van het practicum kostencalculatie dat door tweedejaars studenten wordt gevolgd;
- het assisteren bij voorbereiding van colleges en examens (multiple choice methode);
- het assisteren bij onderzoek.

Gedacht wordt aan een academisch gevormd econoom met bedrijfservaring op het gebied van de kostencalculatie en de winstbepaling, dan wel met de nodige belangstelling voor deze leerstukken en de bereidheid zich in te werken.

Schriftelijke sollicitaties kunnen worden gericht aan Prof. Dr. P. A. M. van Philips, Instituut voor Bedrijfseconomie en Accountancy, Herengracht 514, Amsterdam-C., bij wie ook informatie kan worden ingewonnen. Tel. (020) 21 78 78, toestel 2142 of 2308 en (020) 79 32 13.

